891.79
P759
Om

Digitized by the Internet Archive
in 2017 with funding from
University of Illinois Urbana-Champaign Alternates

https://archive.org/details/manivtsiaminaris00poli

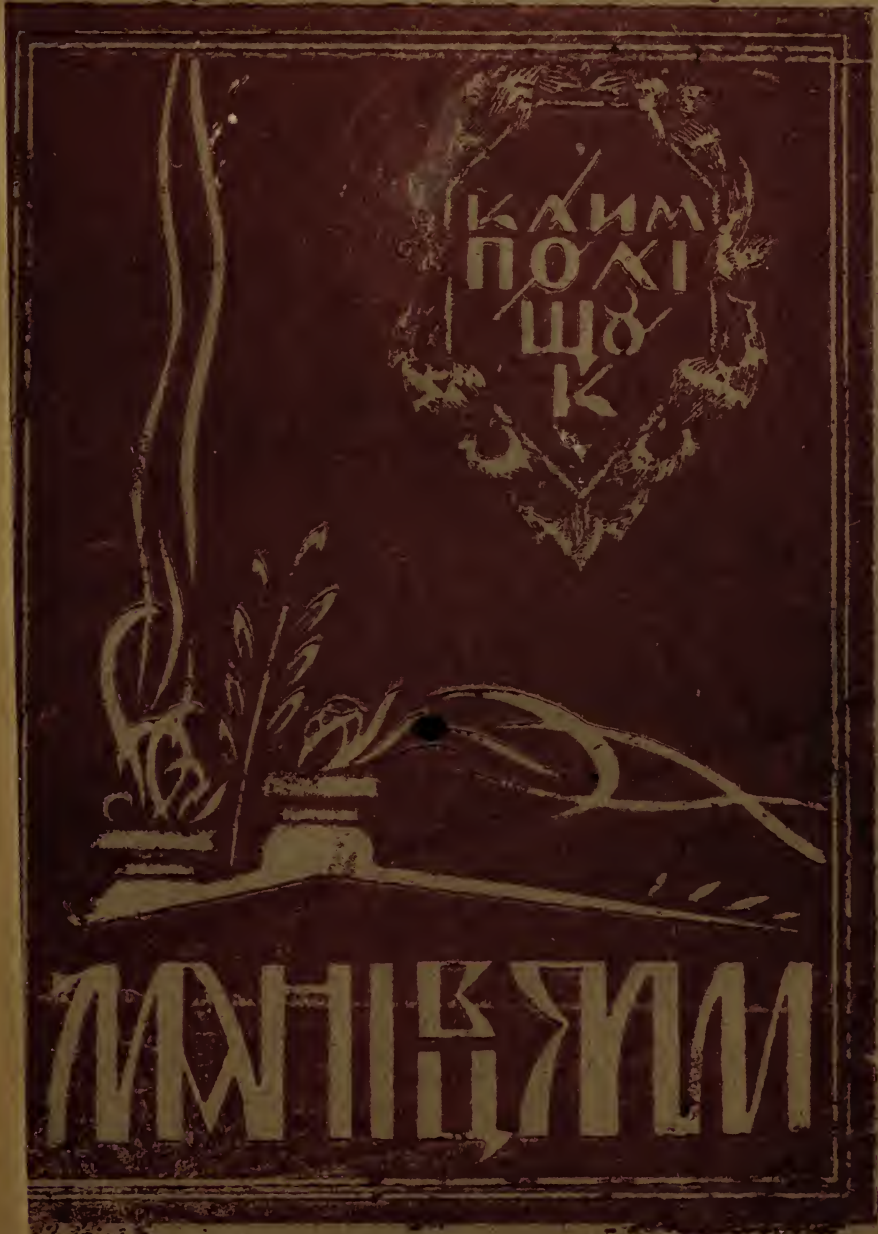
КАИМ
ПОЛІ
ЩУ
К

КЛИМ ПОЛІЩУК

МАНІВЦЯМИ

НАРИСИ Й ОПОВІДАННЯ З ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ.

ЛЬВІВ—КИЇВ 1922.

УЧИТЕЛЬСЬКА БІБЛІОТЕКА ч. 1.

НАКЛАДОМ СЕМЕНА ФОДЧУКА.

ПРАВА АВТОРА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ПІД УПРАВОЮ Ю. СИДОРАКА.

891.79
P759
Ом

МАНІВЦЯМИ.

(Із записної книжки невідомого).

„Непріятіе міра есть самоистребленіе".
Ивановъ-Разумникъ.

Серед тяжко зневічених, одягнутих у брудне лахміття „ворожих" трупів, які лежали коло свіжої ями, цілком готовими до того, щоб їх засипати сирою землею, один труп був якись незвичайний. Своїм блідим, гладенько виголеним лицем і чистенькою військовою одежою, зовсім ненагадував собою своїх товаришів по смертному ложу, а тому вирішили „оглянути" його. Повстанчий ватажок, дебелий собі дядько, який заставив мене бути невільним свідком цеї сумної картини і на сумлінню якого лежало стрaчене життя цих безмовних трупів, — власними руками повивертав усі кешені, але крім задимленої папіросниці та декількох „романовських" карбованців, більш нічого не знайшов.

— Так гарно одягся, а документи забувся взяти з собою!... — цінічно засміявся ватажок, ростібаючи на грудях трупа скрівавленого мундура.

Тонка полотняна сорочка була в темних плямах і в згустках крови, що свідчило про те, що він будучи раненим, довго ще зоставався живим і так сходив кровю...

Засунувши під окровавлену сорочку руку, ватажок витяг невеличку записну книжку, в якій була визітова фотографічна картка якоїсь прегарної, з тонкими семітськими рисами лиця, молодої женщини. Ватажок незадовольнено зморщився і, вилаявшись „міцним словом", забрав картку собі, а ккижку вкинув у яму.

— Комісар і такий голодранець! — буркнув сердито.

Я попросив його дістати з ями записну книжку і віддати мені.

— На якого чорта вона вам здалася?... — підозріло глянув він на мене.

— Можливо, що там щось є... — сказав я.

— Я добре дивився, — озвався неохоче, — а в тім, як хочете...

Одначе, зараз же наказав дістати її назад і передав мені.

— Робіть з нею, що самі хочете... — сказав поважно.

Перша половина цеї книжки, що була списана всякого роду цифрами та дрібними замітками про те „кому і скільки винен?“ — нічим не ріжнилася від сотень тисяч инших записних книжок, але друга частина, що була списана густими й дрібними рядочками, стала причиною довгої низки безсонних ночей, коли я, стостий раз перечитуючи сумну сповідь душі невідомого, дарма намагався зрозуміти її жадання й поривання. — Так читаю її ще й досі і такою незрозумілою зостається вона й далі...

Мені було б соромно перед самим собою, як би я ці болючі думи невідомого поховав серед своїх забутих паперів, а тому подаю їх до відома тих, що також прагнуть і відчувають тугу за страченим минулим...

Хто може зрозуміти, хай зрозуміє!...

* * *

...Хтось десь сказав: „Наші внуки будуть дивуватись, перегортаючи сторінки шкільних підручників і казатимуть: „Біднії, бідні! Як вони жили, як вони терпіли!...“

Колись учитимуться і знатимуть, як була погромлена Непорушна стіна Святої Софії у Київі і скільки саме літ стояли неораною пустинею наші ниви Українські, але ніколи вони не зрозуміють дійсної суті наших змагань і ніколи незнатимуть того, як солодко пахнули ніжні проліски за годину до кривавого наступу...

Наше велике жадання заховають могили, а наше болюче терпіння занімів в чорних руїнах і з мовчазним докором дивитиметься в лице лагідного Прийдешнього, яке вже не потребуватиме собі ніяких жертв від наших унуків, хіба лише зажадає одної відповіді на питання: „Як вони жили?!...“

Дуже можливо, що знайдеться хтось сміливий і скаже: „Вони уявляли, що живуть...“

Така думка блиснула в моїй голові в той час, як я ще раз пильно подивився в її непорушні чудово-сині очі і переконався, що вона вже перестала бути т у т е ш н ь о ю. Озираючись на всі боки, як злочинець на місці злочину, помалу виточився з хати й опинився на дворі. Навколо була весняна радість і блакитний небесний спокій. Мовчазна тиша панувала серед димних згарищ затишнього містечка і нехотілося вірити, що такою має бути д і й с н і с т ь. І, дивлячись у гору, як настирливо світило сонце, мені здавалося, що воно робить це зовсім не щиро, а так собі, з примусу якогось вищого Х о т і н н я, — того самого Х о т і н н я, що заставило мене прийти до цеї знищеної жидівської хати і подивитися в мертві очі тієї, яка ще годину тому, була д і й с н і с т ю...

Відчув, що я також примусове зявище і відчув це настільки сильно, що зажадав чим небудь виявити свою власну волю, а тому випростовався і, несподівано для самого себе, викрикнув одне чудне слово.

— Нестебір! — різко пролунало в мовчанці чудного дня.

Мізок напружено намагався повернути до свідомости.

— Так, звичайно, починається всяке божевільство, бо що-ж може значити це слово?... — холодною гадюкою проплазувала через весь мізок думка свідомости дійсного.

— Що мені до дійсного, коли немає Іди?! — відізвалось щось у глибині душі. — Хай про нього президент неїстнуючої республики говорить!..

І так пригадав собі, що я також нетутешній і слово, яке тільки що вирвалося в мене, напевне вже колись існувало, як ще не було на світі держав, цер-

ков, університетів, війська, гармат, ідей і брехні... І, здавалося мені, що я знав це слово ще тоді, коли мав вовчий зір очей, собаче чуття, мудрість змія, спритність пантери і знання столітнього ворона... Тоді моя душа була огниста і первісна, як Душа Хотіння і ми були спільні в життьовій акції, бо я був другом Його і людиною...

Треба було віковічних блукань в світових нетрях, щоб так вивітрити себе і стати тим, чим я є тепер серед цих неприємно-смердючих згарищ. Правда, я вже немаю гострого чуття собаки, щоб відчувати — де мій друг, а де ворог, але я маю на своїх очах оптичні шкельця, крізь які можу бачити не тільки потворне скалічених людей, але й непевний світ сонця...

В дитинстві, коли мав два роки свого життя, пригадую добре, я бачив дійсне, бо був ще людиною. Бачив свої праліси в минулому і кораблі Цепеліна в майбутньому. Коли я осягнув життя оточуючого мене кола, помалу стратив свій світ і бачив його лише в снах своїх. Росповідав своїм рідним і знайомим. Здивовано знизували плечами і казали: — „Це якась ненормальність“...

Пізнійше лікарі визнали мене неврастеніком, а мої чудові сни зачислили до т. зв. „телепатичних“ явищ і постарались „вилічити“.

Зробившись подібним до всіх инших, прийшов до певного життьового переконання і вступив до відповідної політичної партії, підготовлював державні „перевороти“, захоплювався боротьбою і так аж до того часу, заки знову не збудився в мені сон дитячих літ і не став перед мною мій прадавній світ..

Особливо яскраво явився він в непорушних чудово-синіх очах н е т у т е ш н ь о ї...

Я навіть не знаю добре, чи кохав її, бо тих декілько випадкових зустріч з нею під час її артистичних виступів на естраді, були лише причиною незрозумілої туги мого серця, але знав гаразд, що вона була частиною того великого Хотіння, ради якого можна зріктися дійсного і жити уявою, чуючи себе ближче до с в о г о. — Хто зна, справді, де є більше справжнього?...

Тутешнім і справжнім зостануться спомини про ті випадковости, які зруйнували непорушну стіну Святої Софії і які зробили легендою дійсність чудовосивих очей, рятуючи цим самим уряд неїстнуючої республіки, громадянином якої вважаюся і я...

Цілком можливо, навіть напевне так, що завтра на сторінках офіційного орґана з'явиться велика і „розумна“ стаття одного з визначніщих проводирів нашої армії про причини надзвичайного військового поспіху і при тій нагоді буде росхвалена стратеґічна здібність „Головної Команди“, а в хрониці, де будуть надруковані „petit-om“ дрібні події та випадки, буде коротко зазначена „нагла страта визначної артистичної сили“, але не буде ні одним словом згадана причина її загибелі...

Але, Боже мій, яке мені діло до того всього?!... Яке мені діло до „мудрої“ статті визначного провідника армії і дрібної хронікальної замітки про траґічну смерть відомої артистки Іди Гольдман, коли я не бачу дійсного, не чую власної волі тих людей, що так гаряче голосять свої їстини і переконуючо кличуть до саможертви в імення дійсного, що є не дійсним?!...

Отже, коли я бачу первісне і не можу бачити дійсного, не є телепатією, а коли я кидаю з призирством остогидлого карабіна на перший смітник, зовсім не значить того, що я перестаю боротися. — І перше і друге виникло з причин моєї людяности, мого власного Я, що уявляє собою частину того великого Хотіння, з примусу якого так настирливо і так не щиро світить весняне сонце над проявами нашого дійсного...

Яка ріжниця між дійсним і уявою, коли все залежатиме від безкінечної низки випадковостей з волі нерозгаданного Хотіння?... Яке задовольнення для моєї душі, коли в ім'я ідей визволення робилися рабами своїх шлунків? Яка радість там, де в ім'я абстрактного будівництва, димлять смердючі руїни? Що за втіха в тій „красі“, ради якої випущено в містечкові риштуки цілі річки брудного алкоголю?..

Звичайна річ, що цей абсурд думав я лише сам про себе, бо так хотів розбити товщу тих думок, які запанували в моїй голові після дійсних теорій Маркса та

Чернова і після сліпого захоплення історичним минулим „великого і страдницького народу“. Переконувати хоч-би навіть найближчих приятелів, — річ марна. Адже-ж не хто инший, як тільки вони посилали мене колись до лікарів і містили в хрониці свого партійного орґану замітку про те, що я „безнадійно занедужав“, а тому редакція того поважного орґану позбавилась „вельме користного співробітника“. Говорити про це свому „безпосередньому начальникові“, підстаркуватому ґенералові „із фельдфебелів“, було б цілком смішно. Правда, його вважають за „розумного“ й „розсудливого“, бо недаремне-ж йому доручено цілу армію, але для мене то є звичайною випадковістю... Те, що він не далі як минулої ночі зривав із себе ознаки свого високого становища, боючись попасти з ними до рук „ворога“, зовсім не стане йому на перешкоді дружньо ляпнути мене по плечу і фамілярним тоном вимовити на чистій „шевченківській“ мові:

— Ви, добродію, больной человек!...

А потм, наперед знаю, налле мені повну шклянку горілки і запропонує двохтижневу відпустку „для ureґулювання розшарпаних нервів“. Коли-ж я йому, замість чогось иншого, скажу просто про Іду, тоді він попросить мене сісти, візьме за руку і спитає:

— Значіться ви єйо любілі?...

І коли я відповім йому що так, то він зітхне і поважно скаже:

— Ви, добродію, не забивайте, что ми дольжни любіть Украйну!...

Після того наша розмова буде скінченою і я піду до „місця виконання своїх службових обов'язків“, а він займеться „черговими справами“. Буде до самої ночі сидіти над розгорнутою мапою двох-трьох повітів нещасної Української землі і буде собі уявляти, що робить дійсне в той час, як завтра рано з найменшого випадку Хотіння, покине мапу і знову візьметься за свої ознаки..

Що до Іди, то вона завтра й після завтрого буде до всього байдужою, а в тім і до мене, бо вона вже нетутешня... Але, знову, що за сенс в цьому всьо-

му? Адже-ж її смерть далеко не в звичайною випадковістю і про це найкраще свідчило те все, що сталося в хаті її родичів, де вона шукала тимчасового притулку. Оті росчинені шафи, порозбивані комоди, попо роті подушки й чотирі скрівавлені трупи на підлозі — свідчать про довгу й уперту боротьбу...

І коли б так вона знала, що до цього спричинився я, то, напевне, навіть мертва, закрила б свої чудово-сині очі, щоб вони не дивились на мене!...

Як це сталося, я ще й досі не можу гаразд зрозуміти, але це чудово відчував тоді отой первісний Я, що жив колись у пралісах і так нагло пробудився сьогодня, крикнувши своє первісне й таємниче:

— Нестебір!...

Для мене не важно те, що воно незрозуміле, а важно те, що воно повстало з мого невимовного болю і з незмірного роспачу моєї душі. Так повставали всі слова роспачу й захоплення ще тоді, як не було держав, церков, університетів, війська, гармат, ідей і брехні...

І я розумію, що це незрозуміле слово в криком роспачу пробудженої людини, яка вже не хоче дійсного, а жадає повороту до свого первісного стану нагої людини і так хоче зєднатися з душею вищого Хотіння...

Але, як це має статися?... Втеча?... Дезиртирство?... — Фе!.. Як це нікчемно звучить!...

Одначе, я хочу визволитися і зроблю це. Міг же я офірувати собою там, де це менше всього було потрібно....

* * *

...Десь далеко гуркотіли гармати, трохи ближче голосно співали „Вже воскресла", а я все ще стояв коло знищеної жидівської хати і думав:

— Вона також воскресне! Инакше не може буть!

Серце тремтіло в обіймах чуття.... — Ви

— Любив? — шептали мої уста Звичайно любив!...

— Нестебір — пролунало десь знову.

— Іду! — сказав у голос і поспішився в бік площі, де знаходився штаб ґенерала.

Буду рвать нитки... — говорив сам із собою.

Йдучи площею, на якій дотлівали головешки від базарних яток, помітив осмалену тумбу, на якій біліла свіжа відозва.

Зупинився на хвилинку й механічно прочитав:

„Брати і сестри!

„Настала слушна година в нашій боротьбі за визволення своєї Батьківщини! В цей час ніхто з вас не повинен зостатися байдужим до цеї великої Справи і всі, як один чоловік, мусите встати до діла! Чорні могили на наших зелених полях і свіжі руїни наших затишних сел кличуть нас до помсти злочинному ворогові і заставляють нас бути твердими! Отже, де мусить литись кров, не може бути зайвих розмов про жорстокість... Не хочемо насилувати нікого, але хочемо принести себе в жертву майбутнього спокою і щастя нашої довготерпеливої країни...

„Громадяне!

„Героїчними зусиллями нашої лицарської армії, ворог наш розбитий на голову і тепер рятується панічною втечою. Час великий і слушний! Дванадцята година ночі минула давно і співають треті півні! Всі, як один чоловік, до зброї! — Командуючий **** армією *Коновко*".

Я читав і мене душив сміх.

— Героїчними зусиллями нашої лицарської армії... — читав хтось за моїми плечами.

Озирнувся і побачив якогось сивобородого старця з червоними й заплаканими очами, який жадібно впивав у себе кожде слово цеї відозви.

Я засміявся в голос і сміявся так довго, заки він злякано не відступився від мене і не прошамотів:

— Чого ви сміетеся?..

— Радію, дідусю!.. Тож перемога!... — гукнув я.

— А ви знаєте, що погромщики вбили артистку Іду Голдман? — запитався він мене.

— Знаю, знаю! — зареготався я несамовито. — І добре зробили!... І так її треба!... Хай не буде артисткою!.. Хай...

І тут я помітив, що з моїх очей ллються краплисті сльози і зупинився. Дідусь злякано метнувся від мене і подріботів у напрямі тієї хати, де лежала вона.

Я довго дивився в його слід, а коли він зник між дотлівакчими згарищами,—поплентався до штабу ґенерала, який містився в телеґрафній станції.

Ґенерала застав коло телеґрафного апарату. Побачивши мене, він зробив мені рукою якийсь незрозумілий знак і прошипів:

— Ціхо!... Цікава розмова... Випадково сполучили мене з командуючим ворожої армії... Він гадає, що говорить зі своїм Головним командуванням... Бувший товариш мій Крутько... В перші дні революції дружили...

Я підійшов до апарата і став стежити за ходом розмови. Апарат вистукував слова невідомого.

— Завтра о 4 годині ранку контр-наступ. Страти, крім погрому штабу, не великі, але ворог зайняв вигідні позиції і потрібна допомога.

— Скільки саме? — спитався ґенерал і його лице зробилося хижо-хитрим.

— Для того, щоб зліквідувати ворога, необхідно мати три корпуси. Наразі наступ можна роспочати дівізією допомоги. Дайте ще зо два санітарних відділи для допомоги жертвам ворожого погрому в містечку N.

— Чуєте, що каже про нас? — Повернувся ґенерал до мене. — Зволоч!...

— Це правда! — сказав я.

— Правда?! — схопився він. — Не може бути?... Містечко, напевне, під час бою потерпіло...

Апарат тим часом вистукував далі:

— Необхідно булоб мати дві-три сотні „диких“, щоби пустити їх в запілля ворога і визволити наших полонених... Ворог поводится з ними надзвичайно жорстоко...

— З ким ви говорите? — раптом запитався ґенерал.

— З Головною Командою Західного фронта, — вистукав апарат.

— Ви говорите зі своїм бувшим товаришем, а тепер командуючим *** армією Коновком, — сказав ґенерал, стискаючи для чогось мою руку вище ліктя і нахиляючись аж до самого апарата, наче коло телефона.

— Як так? — задріжало в апараті.

— Нас випадково зєднали.

— Зєднали?! Ах, ви! Зволоч, негідник, наймит, запроданець... — посипалася з апарату добірна лайка.

— Почекайте! — Поспішно озвався ґенерал. — За що ви мене лаєте?

— За те, що ви зрадили? — вистукав апарат.

— То ви зрадили, а не я! — гаряче озвався ґенерал. — Я служу їдеї визволення України...

— Брешете! Цій їдеї служу я, а не ви...

— Ні, я!...

— Тоді я з вами й говорити не хочу! — сухо заторохтіло в апараті. — Ви зрадник України, а я син її!

— Ви зрадник! — майже викрикнув ґенерал.

— Завтра о 4-й годині ранку, — озвалося з апарату. — Стрінемся і побачимо.

— Зачекайте! — кинувся ґенерал до апарату.

— До побачення! — проторохтіло в апараті ще раз і, раптом, в маленькій телеґрафній кімнаті запанувала тиша. Молоденький білявий телеґрафист якось винувато всміхався, наче пробачувався за те, що йому прийшлося бути невільним учасником цеї розмови, а ґенерал нервово крутив вуси і допитливо дивився на мене.

— Ну, що ви скажете на це? — спитався мене з усмішкою.

— Він має свою рацію! — відповів я. — Перемога, яку ви сьогодня маєте над ним, належить мені...

— Ва-а-ам?! Яким чином?...

— Пригадуєте, пане ґенерале, той момент минулої ночі, — сказав я, — як уряд і вся ваша армія, опинившись на терені вісімнадцяти квадратових кільометрів, уже почали самі себе ліквідувати?...

— Ну?! — буркнув ґенерал сердито. — Так що з того?...

— Нічого. Уряд палив свої папери, армія ваша розлазилася по всіх закутках, а ви самі зрізували цезориком свої ґенеральські ознаки...

— Я зрізував свої ознаки?! — крикнув він обурено.

— Так! — сказав я спокійно. — Ви зрізували свої ознаки, а я в той час тужив за тим, що тепер перестало бути дійсним... Можливо, що це видасться вам смішним, як, запевняю вас, що ваше становище не було тоді більш поважним від мого... Ми визволялися від своїх обов'язків і робили кождий по своїому, що кому було до сподоби... Чи не так?...

— Не розумію! — здвигнув ґенерал плечами.

— Затуживши так, я зібрав коло себе ґурт таких-же, як і сам, і вирішив податися з ними на села, як то в такі часи завжди бувало...

— Як так? — перебив мене ґенерал. — Ви хотіли дезиртувати?...

— Ні! — сказав я. — Думав просто піти туди, де було моє дійсне. Вирішили йти через одно село, але збилися в полях на манівці і несподівано попали на станцію, де спокійно собі сидів штаб ворожої армії... Як вам відомо, ми знищили його, за винятком самого командуючого, з яким ви тільки-що говорили...

— Та ж це, добродію, надзвичайний вчинок! — скрикнув ґенерал, простягаючи мені руку. — Я вас, добродію, ніколи не забуду!

— Нічого надзвичайного! — відповів я. — Звичайнісінька випадковість... Раз опинилися перед самісіньким носом ворога, то вже годі було втікати. Напали самі, а потім наспіли селяне того села, до якого ми простували з надією пересидіти якись час.

— О, селяне завжди-ж з нами! — поважно вимовив ґенерал. — І ви дуже добре зробили, що...

Я його перебив:

— Вони, пане ґенерале, поспішилися на грабунок і то лише тоді, як ми запалили цістерну з нафтою на запасовій колії, бажаючи таким чином звернути вашу увагу.

— Так! — хитнув він головою. — Ми замітили і наспіли в пору. Гадаю, що населення зараз не може натішитися нашим приходом...

— Населення сидить на згарищах...

— Яких згарищах? — метнувся він. — Адже ж ми обстрілювали лише ті місця, де це конче було потрібним!...

— Одначе погром, пане ґенерале, також був!... Погром довгий, страшний і жорстокий, в якому брали участь не одні тільки селяне сусідніх сел...

— Погром?! — видивився на мене здивовано ґенерал і потер для чогось долонею свого вузького й червоного лоба. — Може то так щось таке... випадок якийсь під час бою...

— Але-ж бою майже не було, а погром був і то самий певний, який знищив те дійсне, в яке вірив і яке любив!...

— Що ви називаєте дійсним? — спитався він мене.

— Дійсним була для мене Іда, яка тепер лежить скрівавленим трупом...

— Іда?! — підвів він у гору брови. — Яка Іда?

— Талановита артистка, про яку завтра зявиться хронікальна замітка у вашій ґазеті! — скрикнув я.

— Ціхо! — промовив він надзвичайно лагідним голосом. — Я вас розумію! Сядьте трохи і заспокійтеся. Я вам щось скажу.

— Знаю, що ви мені скажете! — скрикнув я, стискаючи кулаки. — Скажете, щоб я забув за себе і кохав „Украйну“... Але-ж ви самі чули від свого бувшого товариша, що ми всі на манівцях, бо він там, а ви тут називаєте себе вірними синами України і, разом з тим, стоїте один проти одного із зброєю в руках...

— Він зрадник! — сказав ґенерал. — Ми повинні вірити ідеї...

— А що буде, як я не хочу вірити тій ідеї, бо маю свою власну! — спитався я його. — Чи розумієте ви тепер те, що я хочу бути самим собою?...

— Нерозумію! — здивувався ґенерал. — Як так самим собою і яку таку ідею маєте ви?...

— Ідею визволення самого себе! — сказав я з притиском. — Ідею відродження первісної і вільної людини!

— Ну, а далі що? — буркнув він.

— Нічого! Йду від вас!

— Куди? На манівці? — нахмурився він. — Чи, може, просто до мого бувшого товариша?

— Ні! Я піду своїм власним шляхом, тим самим, яким задумав іти ще минулої ночі, але так нещасливо...

— Але ж ваше дійсне не дійсне... — всміхнувся він.

— За те в його непорушних чудово-синіх очах є справжнє..

— Що ви хочете цим сказати? — підозріло глянув він на мене.

— Нічого особливого! — озвався я. — Нічого, крім того, що всі ми, пане ґенерале, не знаємо дійсного і так блукаємо манівцями, немаючи справжнього! І коли я знайшов до нього свій шлях, то ніхто не сміє ставати мені на перешкоді!...

— Навіть і я?...

— Навіть і ви!...

Ґенерал співчуваючо подивився на мене, а я говорив йому щось таке доти, доки мене не стисло щось за горло і не стало темно в моїх очах. Тоді я відчув на своєму плечі його важку й пухлу руку. Шарпнувся і опамятався вже аж на площі...

Йдучи серед дотліваючих головешок, як крізь сон пригадував, що я його вдарив... Вдарив сильно і то просто межи очі...

— Невже вдарив? Невже я міг це зробити?... — злякано й соромливо снувалося щось у мізкові, схоже на думку.

— Нестебір! — голосно озвалося в глибині душі і я зрозумів, що це дике слово означає не тільки один роспач, але й захоплення.

* * *

...Коли я скінчив копати яму, вже смеркалося. Густі тіни швидко спадали на землю і півзруйноване містечко загорталося в сиву мглу, наче в саван... Гострий пах розквітлого жасьміну і сморід дотліваючих згарищ якось дивно дратували мої нерви, але, одначе, мені було надзвичайно байдуже до всього і я цілком спокійно пішов до неї...

Вона лежала так само, як і ранійш, тільки коли я нагнувся до неї, то просто в моє лице вдарився цілий рій гомінких мух, які вклалися на ній спати... Голова моя запаморочилася, серце затіпалося, а душа забриніла гнівним плачем, з яким годі було змагатися... Я став коло неї на коліна і зачав цілувати її руки... Цілував і цілував, а серце тіпалося й тіпалося і я не міг зрозуміти, від чого саме?...

Скільки я так просидів коло неї, — не знаю. Знаю лише те, що коли через вікно просунулась бліда смуга місячного сяйва і впала на її лице, я відчув якусь безмежну печаль і ніжність самотности і так пригорнув її до себе. Заложив її руки собі на шию, притис її до своїх грудей і повільно колисав її, приспівуючи тихо:

„А-а-а, лю-лі...
А а-а, лю-лі...“

Колисав доти, доки не заснув так. Спав довго і снилися мені мої дивні сни. Ходили ми в пралісах. Я — олень. Вона — сарна. Обоє почували незвиклу розкіш голого життя і обнюхували одне на одному злотно-блискучу шерсть... Потім я і вона стали справжніми людьми. Я в звірячій шкірі і з луком у руках, а вона чудовою женщиною схилялася над срібним джерелом і милувалася своїм видом в ньому... І, раптом, якийсь вибух... Я схоплююся на ноги і кудись біжу... Коло порога спіткнувся на закостенілого трупа її бабусі, але в той же час схопився і побіг далі...

На дворі почув ясно, як страшно ревли десь гармати, а на сході жевріло небо...

— Бувший товариш ґенерала йде... — механічно блиснула в моїй голові думка. — Обіцав о четвертій годині ранку зустрітися...

Привіс її до ями, поклав на зарошену траву і сказав:

— Дві України там, а третя тут...

— Третя тут... — відгукнулося луною на площі.

Повернувся лицем до сходу і простонав:

— Зачекай трошки!... Зачекай!...

І, витягнувши вперед руки, стояв так, будучи певним, що воно зачекає. Але вже за якусь хвилину побачив його повне безсилля, як воно наперекір усякій волі все наближалося й наближалося і тоді я зрозумів безмежність сили великого хотіння, яке було колись з людьми...

— Не дозволю дивитися!... Не дозволю!... — скрикнув я всією своєю істотою.

— Гр...р...р...р... Гр...р...р...р... — заревло в той час десь уже коло самого містечка.

Скинув із себе плаща, загорнув ним її нерухоме тіло, як малу дитину в пелюшки, і тихо спустив у яму.

— Вертайся в праліси, люба!... — сказав їй і швидко став засипати землею.

Сонце тільки що зачервоніло обрій, як я вирівняв могилку й зупинився над нею.

— Треба щось поставити на ній! — подумав. — Тільки, що саме?...

— Нестебір! — засміялося щось в душі радісно й захоплено.

— Ах, розумію! — скрикнув я. — Значиться вона не вмерла, а тільки переродилась так?!...

— Нестебір! — озвалося в другу, ще більш радісно й більш захоплено.

— Ні, ні! — скрикнув я знову. — Ні каміня, ні хреста, ні инших шибениць!... Вона буде так спочивати!...

В той час на сході запалало і вслід за тим вирнуло велике, червоне, байдуже сонце...

— Як у пралісах... Таке саме... тільки ми не ті... ми не ті... — шептали мої уста.

* * *

...Йшов полями, зривав спілі колосся й замислено повторював про себе слова поета:

„Ішов полями Він
І всі дванадцять з ним"...

— Йду манівцями! — відповідав на те і вийшов так на лінію блискучих рейок.

Глянув в один бік, глянув у другий, — однаково, пусто... Одні лише блискучі рейки, як змії казкові, простяглися в далеч... Все, наче уява...

Раптом:

— Стук, стук, стук...

Побачив зігнуту постать людини над рейками. Підійшов і привітався:

— Слава Богу!

— Як хочете... — відповів понуро дядько.

— Чого-ж то так? — зацікавився я.

— Самі бачите... — мугикнув.

— Бачу! — сказав я. — Шрубки викручуєте...

— Треба! — каже поважним, господарським голосом.

— Але ж від цього потяг може зійти з рейок... Нещастя станеться...

— Яке там нещастя, коли... коли... гм..

Підвівся, почухався в потилиці і, раптом засміявся:

— Тепер по цих рейках тільки одно нещастя їздить...

— Як то так?...

— А...а... отак... — якось чудно замугикав він і, підійшовши на два кроки ближче, несподівано замірився на мене сокірою, якою відбивав шрубки.

— Нестебір! — крикнуло щось в моїх грудях і я схопив його за руку.

Він випустив сокіру і вчепився мені в горло. Я вдарив його так, як генерала і він оскаженів. Вишкіривши зуби, схопив мене в свої обійми і ми разом покотилися по рейках.

— Нестебір! — кричав я, намагаючись підбити його під себе.

— К-к-комунія пр-р-роклята... — хрипів він, пручаючись.

— Сматріте, товаріщі! — почувся десь близько чийсь захоплений голос. — Вот так штука!...

Дядько поблід, затремтів і руки його ослабли.

— Штиком ету сволочь! — почулося вже десь зовсім близько і хтось невеличкий підбіг з боку і з усієї сили вдарив дядька баґнетом у груди.

— Получай, куркуль! — викрикнув.

Я встав і спокійно зачав обтрушувати на собі пісок.

— Ви, товаріщ, кто такой? — спитався мене невеличкий, позираючи то на моє нове убрання, то на свого закрівавленого баґнета.

— Я, товаришу, зі штабу нашої армії, на яку вчора напали блакитні бандити... — відповів я.

— Ага! — хитнув він розуміючо головою. — Тогда пойдьом вместе... Ведь наші уж давно начали наступленіе...

Підійшло ще двох і ми всі разом подалися в напрямі ближнього села.

— Як манівцями, так манівцями, аби лише скорше до справжнього, скорше до мети, скорше до великого Хотіння, якого позбавилися ми!... — думав я про себе, ступаючи в ногу зі звоїми новими товаришами.

* * *

Село, в яке ми прийшли, було наче мертве... Йшли вулицею і нігде нікого. Німу тишу полохали одні лише роздратовані собаки.

— Что-то жрать хочеться... — промовив невеличкий, ідучи поруч мене.

— До куркулей сіґаньом! — сказали на те другі два, йдучи слідом за нами.

Зупинився невеличкий і став розглядатися.

— Нужно бить осторожними, товаріщі! — прошептав. — Собакі лают не даром!... — Должно бить бандіти где нібудь сідят...

— А нам то что? — мугикнули другі два. — Что нам?...

Раптом лице невеличкого заяснiло.

— Вiдiте, товаріщі! — майже скрикнув. — Вот там на воротах, кажісь, красний флаг болтається...

Показав рукою в бік одного обійсця, на воротях якого дійсно щось червоніло.

— Наші! Пайдьом! — голосно сказали другі і ми подалися до воріт.

— Небось, теперіча всьо харашо будет! — говорив невеличкий, поспішаючись вперед.

Прибіг до воріт і став, як укопаний.

— Ето не флаг... — промовив розчаровано.

— Как так?! — здивувалися другі, зупиняючись на місці.

— Да, так! — відповів невеличкий. — Самие обнакновеннее штани, но только в крові...

— Всьо равно зайдьом! — сказали на те другі, підходячи ближче. — Какое нам дело?..

— Дейсцілітельно... — промовив низково невеличкий і відчинив ворота.

Навіть пес не вибіг на зустріч нам. Пройшли через широке, заросле зеленою травою подвірря і ввійшли в хату. Пахло кислою капустою й цибулею. Мале хлоп'я злякано дивилося на нас із запічка, а на печі хтось стонав.

— Где хозяйка? — спитався невеличкий у хлопчини.

Хлопчина дріжав і мовчав, як видно, не розумів, що його питають.

— Де мама? — спитався вже я його.

— Пішли кудись, — відповів хлопчина.

— А ти не знаєш, куди вони пішли?

— Ні!

Мої товариші нишпорили по хаті. Шукали чогось на миснику, на полицях, під ліжком, під лавою і зазирали за образи, уквітчені паперовими квітками та ласкавцями, але нічого такого не могли знайти...

— Жрать хочеться... — скаржився невеличкий, не перестаючи нишпорити.

— А на печі хто лежить? — допитувався я хлопчини далі.

— Татко...

— Чого-ж він там лежить?

— Їх якійсь гайдамаки били...

— Гайдамакі білі?! — схопився невеличкий, зачувши відповідь хлопчини. — За что-же ето оні так?...

— Господь його знає та відає!... — хрипло озвалося з печі. — Прийшли й заходилися, щоб хліба та сала дав, а й нічогісінько не маю...

— Ну, что-же? — знов спитався невеличкий.

— Шомпалами всю спину зрізали... — озвався з печі.

— Ех, с... с...! — скрикнув невеличкий. — Ми їм покажем! Ми, красноармейци, в обіду не дадім... Ти не беспокойся, товаріщ!..

— Дай-то Боже милий! — вже крізь сльози озвалося з печі. — Тільки отих красмейців я тако-ж знаю...

— Как так? — в один голос запиталися мої товариші.

— Син мій сіна їм не хотів дати, а вони йому шкуру із спини здерли, так били...

— Как-же ето так? — здивовано спитався невеличкий. — Как-же так із за одного только сена?...

— А хто його знає?... Казали, що він бандит, бо він, бачите, одному красмейцеві сокірою голову розбив, як той сам до клуні ліз...

— А, так ти, с... с..., куркуль!... — загукали мої товариші. — Слезай-ка сюда!..

— Бійтесь Бога!... То-ж бачили на воротях мої штани, як мене били...

— Слезай!... — закричали.

— Стійте! — спинив я їх. — Яка користь з того, що ви його стягнете з печі, коли ви ще не знаєте, що саме діється в цім селі... Адже-ж ви самі чули як брехали собаки...

— Да, собакі не даром... — Простягнув невеличкий півголосом. — Жрать хочеться...

— Господарю! — звернувся я знову до печі. — Ми свої люди і вже другий день рисочки в роті не мали.

— Не маю і я... — застогнала піч. — Гайдамаки все що було, забрали. Як хочете, то візьміть собі бухінець хліба в коморі, тай ідіть з Богом...

— Ну, вот, так-би ти давно сказал! — вигукнув на те невеличкий і, повернувшись до других, весело підморгнув. — Єсть жратва, товаріщі! Пайдьом!...

— Тільки в комору всі не йдіть! — злякано озвалося з печі. — Хай іде той, що по нашому балакає...

— Что ето значіть? — витріщився невеличкий. — Как ето так?...

— Господар, певне, гадає собі, що я старший між вами, а тому так і каже! — сказав я, цілком забувши, що міг покликатись на те, що належу до штабу

— А, к чорту! — стрепенувся невеличкий. — Все равни і нікаких старшіх здєсь нету!...

— Але, бачите, для нас-же самих ліпше буде. — Почав було умовляти їх, але малий хлопчина схопився з місця і сказав:

— Я сам принесу!...

Пошльопав босими ніжками по припічку, зліз аж коло самого порога і вистрибнув у сіни

— Рятуйте! Красмейці пришли! Рятуйте! — раптом заверещало щось за воротями.

— Красмейці пришли! — відгукнулася десь далі сильним і дужим голосом.

— Гав, гав, гав... — забрехали собаки.

— Бам, бам, бам... — залунав по селу ґвалтовний дзвін.

— Ізмєна! — скрикнув невеличкий і, скинувши з плеча карабіна, прожогом метнувся у двері.

Ми побігли слідом за ним.

— Не забудьте штани взяти, що на воротях висять! — закричало щось із печі. — А-а а... різало й пекло вашу маму!...

Ми вибігли з хати і кинулися на городи. Спочатку бігли через грядки з капустою, потім густими та темними коноплями і нарешті опинилися в полі.

— В лєс, товаріші! Там спокойней будєт! — скомандував невеличкий.

І ми побігли просто проти сонця на полудень, де смараґдилася важка смуга лісу. Із села хвилинами долітав до нашого слуху звук ґвалтового дзвона і якісь голоси, але ми на те вже не звертали ніякої

уваги. Бігли і, навіть, не озиралися. Очі наші заливав піт, сорочки поприлипали до тіла, дихати не було чим, але ні один з нас не думав стати на відпочинок і зупинилися лише тоді, як стали на узліссі.

— Вот, товаріщі, дело! — промовив невеличкий, витираючи рукавом свого брудного „спінджака“ рясний піт на чолі.

— Куркулі всьо віновати! — вимовили другі два, злякано озираючись назад себе.

На білім тлі розцвілої гречки рухалися якісь чорні цяточки. Ті цяточки що хвилини все збільшувалися й наближалися і через якийсь час ми вже ясно побачили де кілько вершників, як вони з усіх сил гнали на нас.

— Бежім! — закричав невеличкий і кинувся в гущавину ліса.

— Нестебір! — озвалося щось в мені злякано й трівожно.

Глянув на сонце. Було таке, як і вчора: байдуже й покірне великому Хотінню.

— Швидче-б уже кінець! — подумав я про себе і побіг також у ліс.

В лісі була прохолода. Пахнуло кропивою, суницями і грибами як колись у пралісах. І стало мені легко на душі і став я бадьоріще бігти.

— Рятуй мене мій біг завзятий! — зявилася несподівана думка.

На хвилинку став і засміявся:

— Спочатку не було нічого... Потім з'явився біг, а з нього витворився Бог...

— Товаріщі, не оставать! — гукав невеличкий, біжучи попереду всіх.

В голові моїй все снувалося:

— Спочатку нічого... зявився біг... витворилося слово.. слово Нестебір... і так... і так став Бог...

Схопився і побіг...

* * *

Молодевький „послушник“ в чорному підрясничку й синій аксамитовій шапочці, розповідав вам:

— Вони рідко коли й на світ показуються... Їдять і п'ють дуже мало... Сидять собі в пече-

рах та Богу моляться тихо, бо в голос і не говорять... Один мовчить пятнадцять літ, а другий сімнадцять...

— Вот, товаріщі, дуракі какіе! — здивовано промовив невеличкий, хитро поглядаючи на нас.

Червоні проміні сонця падали на ніжне лице молоденького послушника і робили його таким незвикло - світлим, як лиця черничок на картинах Нестерова.

— Ти поведьош нас к нім! — сказав раптом невеличкий до послушника.

В тихих очах послушника щось блиснуло і він коротко відповів:

— Ні!

— Почему же ето так? — загорячився невеличкий.

— Тому, що вони ніколи ні з ким не говорять і нікому не показують свого лиця... Вони великі схемники...

— Нічіво! — задьористо стрепенув головою невеличкий. — Ми їх заставім показать нам всьо, что только напряталі там у себя...

— Я не можу! — зі сльозами на очах, промовив послушник.

— А вот ето відіш?!...

І невеличкий в одну мить повернув до нього свого баґнета.

— Єщо только одно слово і кончу! — сказав суворо. — Веді!...

Послушник затрясся, як осиковий лист і, мовчки, рушив з місця.

Зараз-же за монастирською пасікою, де ми відпочивали і де стрінули цього послушника, який так необережно похвалився ним своїми „великими старцями“, була страшна гущавина, а серед неї маленька капличка.

Послушник зупинився і сказав:

— Отут вони моляться на Великдень...

— А где-же оні сами? — нетерпеливо спитався невеличкий.

— Вони в своїх печерах... Йдіть уже самі... Отак просто... Он два дуби з хрестяками в корі...

Сам упав на коліна і заплакав:

— Боже! Прости мені грішному!

Між двома дубами було дві глибоких нори, коло яких ми й зупинилися.

— Ішь, как звєрйо дікое сідят! — голосно промовив невеличкий, нахиляючись над одною норою!

— А нутка, отци, вилєзайте! — загукали другі над другою норою.

— Я став з боку і почував у своєму серці таку шалену й прикру біль, що мені хотілося крикнути й упасти на землю, але цікаві думки напружували всю мою істоту і заставляли її слухняно чекати дальшого...

— Вилєзаєте, ілі нєт?! — кричали всі разом над норами.

У відповідь ні одного звука.

— Знаєте, товаріщі! — схопився раптом невеличкий. — Я между вамі самий маленькій, а потому я просунусь в ету диру, возьму ентого отца за что попало, а ви сейчас-же тяніть мене за ноґі!..

Але в той час з обох нор, висунулися дві маленьких, чорних постаті. Були одягнуті в довгі чорні ряси й такого-ж коліру ковпаки, з яких спадали на лице густе накриття. Стали обидва коло своїх нор і звели до неба очі.

— Давайтє драгоцєнності, которие спрятани вамі! — крикнув до них невеличкий.

Схемники мовчали.

— Ви слишіте, ілі нєт?! — крикнув у друге.

Ті дивилися в небо і мовчали:

— Что ви поглохлі?! — кинувся невеличкий до одного схемника і шарпув його за груди. — Сволочь!...

Схемник тільки зітхнув, але з уст ні слова...

Тоді до невеличкого приєдналися другі два і сталося те, що передчувало моє серце...

„Упокой Господи душі рабів Твоїх!... — голосив коло капличкі послушник, а я стояв наче скаменілий і, як крізь сон бачив перед собою два чернечих трупи, лиця яких були такі спокійні й лагідні... Очі їх нерухомо дивилися в небо, наче бачили там Того, кому вірили безмовно і ради кого так тихо вмерли...

— Нічіво нету... — віяково промовив невеличкий. — Только одна ікона там...

Призирливо подивився на темні нори, в яких тільки що шукав заховані цінности і раптом, зітхнув:

— Пайдьом, товаріщі, что лі?...

— Куда-же нам тепер ідті? — озвались товаріші. — В деревню опасно...

— Да... — замислено простягнув невеличкий і глянув на чорні трупи схемників.

Дивився довго і з надзвичайним зацікавленням, наче в перше бачив їх. В лісі смеркалося і густі тіни сновигали між деревами, все згущаючись і все звиваючись в одну велику чорну мглу, яка називається літньою ніччю...

Лиця невеличкого не було видно і я не міг знати, яке на нього враження зробив той наглий дзвін, що почувся з монастиря, але другі два здрігнулися й перехрестилися...

Невеличкий злякано присів до долу і, майже простонав:

— І до каких ето пор будем так, Господі?!...

Ніхто нічого. Тільки один ліс шумів та сумно гули монастирські дзвони.

— Пайдьом своїх іскать! — раптом схопився невеличкий. — Сами ми пропадьом здєся!...

І всі ми встали і пішли вузенькою стежиною, яка ледве була помітна серед чагарників, надіючись знайти десь затишний закуток для того, щоб перечувати і діждатися світа. Було дивно мені почувати себе цілком иншим, як був досі і ніяк не міг пригадати отого незрозумілого первісного слова, хоч почував себе мало-що не первісним...

— — — — — — — — — — — — —

...Заночували в хатині полісовщика, старого і привітливого... Нагодував нас дикою качкою що застрілив на болоті вже при заході сонця і напоїв медовою ситою, яку він готував на своїй пасіці...

Невеличкий частувався, але чомусь ні разу не підвів голови і не сказав нікому ні одного слова. Мовчки слухав він, як говорили инші, а сам усе чогось зітхав і його тупе лице жалісно кривилося, наче

він набрав повен рот гірчиці, або проковтнув щось надзвичайно гидке. Я сидів осторонь і думав про те, що таке дійсне і яке саме оте велике Хотіння, що...

— — — — — — — — — — — — —

... Наше дійсне:
— Нестебір...
— Наше велике Хотіння:
— Манівці...
... Те, що нас прислідують і ми втікаємо, зовсім мене не дивує і не жахає. Я завжди зможу відкрити свої груди, тільки хотів би це зробити так, як оті схемники, щоб без єдиного слова, і щоб були очі до неба...

1921 р. 19. грудня.
м. Львів.

ЗА ҐРАТАМИ.

(З минулого).

Крізь мережево прозорих фіранок було видно сонну вулицю й самотні ліхтарі на неї. Хвилинами марудну тишу ночі трівожили прочизливі викрики сірен на Дніпрі і тоді в моїй затишній кімнаті зґинці переходили з кутка в куток якісь чудернацькі тіни й крадькома зазирали через мою, низько схилену над писальним столом, голову і читали, ще не викінчені римовані думи, які бісерними рядками стелилися на маленьких аркушиках сірого паперу...

Я надзвичайно любив свою затишну кімнату, бо в ній міг бути тим, яким є завжди і в дійсности. В ній я промовляв до себе найреволюційніші промови, укладав найскладніші пляни державних переворотів і мріяв величними здвигами приспаних сил маси, коли вона визволиться з ланцюхів самовпевненого культурництва і зруйнує не тільки державні університети з їх заскорузлими й безглуздими професорами, але й знищить непорушні доми роспусти, в яких поважані батьки „почесних“ родин користуються продажним коханням „безчесних“ доньок бруків Великого Міста...

Я не є настільки самовпевненим, як є самовпевнені в своїх твердженнях наші „патріоти“, а тому гаразд знав, що в моїх думках досить було крайньої суб'єктивности, але хвилинами мені здавалося, що так думають і мріють цілі міліони гноблених і це заставляло мене складати якісь дивні, мені самому незрозумілі пісні, які я часто списував на маленьких аркушиках сірого паперу й пересилав до редакції одного часопису, де вони завжди друкувалися на першій сторінці зі спеціяльними заставками і кінцівками якогось, невідомого мені, маляра...

Не знаю через що саме той маляр малював такі химерні сплетіння людських м'язів, коли в моїх піснях усе було таким ясним і таким отвертим. —

„Розділимо тони в півтони,
Роскидаєм зло барикад"...

Ніяких страшних символів, ніяких вимислових алеґорій і нічого того, що є в картинах „найславнішого" буржуазного маляра, які він понамальовував по спеціяльному замовленню для окраси публичної читальні „Національного Дому".

Та, власне кажучи, то мене так цікавило, як і літературно-еротичний тижневик „Шлюбні Вісти", який вважався найпопулярнішим виданням в столиці молодої держави і якого без огиди не міг взяти в руки.

Далеко більше цікавила мене моя власна кореспонденція. Двічі на день, рано і вечером, почталіон привозив мені пачку ріжнокольорових листів, серед яких було багато листів цілком невідомих мені людей, які хвалили мої пісні і радили писати — хто „по новому", а хто „по старому", а були й такі, що погрожували „особистою розправою"...

Перед тим, як мав сісти до стола й написати про „зло барикад", я довго ходив з кутка в куток, ганяючи тіни і думаючи про а н о н і м. Це був перший „політичний" анонім і він не міг мене не схвилювати. Пишучи свою нову пісню, в мовчазній тиші глухої ночі, моє вухо чутливо ловило, неохайно написане на маленькому клаптикові жовтого паперу непрошене:

„М. Г. Изъ достовѣрныхъ источниковъ мнѣ стало извѣстно, что васъ въ ближайшемъ времени должны арестовать и лишить всякой свободы дѣйствій. Зная васъ какъ порядочного человѣка и симпатичного поэта, немогущаго принести вреда созданію Великой, Единой и Недѣлимой Украинской Державы, а также не могущаго поколебать прочнаго положенія нашего Ясновельможного Пана Гетьмана, — считалъ необходимимъ предупредить Васъ, дабы вы имѣли возможность избѣжать ожидающей васъ непріятности.

Съ совершеннымъ почтеніемъ Вашъ „Доброжелатель“.

— І хто-б це такий міг бути? — виринала в мізкові запитуюча думка. Але слідом за нею виникала друга, спокійна і розсудлива, яка переконуючо запевняла:

— Дурниця яка! Чи варто надавати значіння такім річам, як анонім? Передовсім аноніми ніколи не пишуться порядними людьми, а поза тим, вони завжди брехливі!..

Змагаючись з думами, виводив останній рядок своєї нової пісні, а вухо ловило обережні шелести тіней і далекі кроки невідомих людей, що йшли на світло моєї затишної кімнати...

Кроки чим далі, тим стають яснішими і нарешті, крізь мережево фіранок побачив трьох мужчин і одну женщину, які раптово зупинилися проти мого вікна.

Зрозумів і відчув якийсь незвиклий спокій у душі. Встав, засвітив свічку, спалив на ній нео хайно написаного аноніма, потім закурив папіроску і став чекати.

Через хвилину почувся дзвінок до сторожихи. Дзвонили настирливо, нахабно і рішуче. Один мужчина підійшов аж до самого мого вікна і став на сторожі. Коли через декілька хвилини сторожиха відчинила їм надвірні двері і вони стали спотикатися по східцях в напрямку моєї кімнати, я сам вийшов їм на зустріч, тримаючи в руках свічку.

— Руки в гору! — крикнув високий, чорний, вусатий мужчина, що був впереді инших.

— Не бійтеся! — сказав я. — Прошу до хати!...

Високий мужчина направив на мене цівку браунінґа і, не повертаючи назад себе голови, промовив:

— Вперед!...

Миттю, з-за його плечей, вискочив присадкуватий і товстий, як монастирський економ, білявий жандарм і маленька чорнява женщина, яка нагадувала собою партійну товаришку. Станули коло мене і так разом увійшли в кімнату.

— Чому-ж ви того добродія не кличете? — сказав я до високого мужчини, кивнувши головою на вікно.

— Не ваше діло! — відрубав він мені. — Сідайте і сидіть собі тихо.. Будемо трусити вас...

Мені робилося весело. Стільки часу все сам і сам, а тут такий несподіваний випадок. Я голосно засміявся й спитав:

— Ви, напевне, щось дуже коштовне загубили, коли шукаєте в таку пору?...

— Прошу бути тихо! — буркнув сердито вусач, відчиняючи шуфлядку в писальному столі.

— О, з великою приємністю! — Тільки дозвольте мені закурити...

— А де-ж ваші папіроски?

— Там, в шуфлядці...

Вусач витяг коробку з папіросами і, мовчки, став пакувати у свої кешені. Напакувавши повну кешеню, він закурив одну папіроску сам, а решту посунув до мене.

— Можете курити... — сказав згідливо.

Я зазирнув у коробку. З цілої сотні папіросок, з яких я викурив не більше десятка, зосталося всього дві папіроски. Я взяв одну і всміхнувся:

— Дивно! Ви перший раз у цій кімнаті, а почуваєте себе, як у дома...

Вусач призирливо пирхнув і відповів:

— Я скрізь однаковий..

Пройшовся по кімнаті, розглядаючи стіни і чогось всміхаючись. Перед портретом Шевченка зупинився на хвилинку, скривився гірко і махнув рукою:

— Куди не піди і всюди оцей..

Сплюнув і повернувся до мене:

— Революціонер, значиться?...

— А хіба я знаю?...

— Начинайте!... — нервово скрикнув він до своїх товаришів. Присадкуватий поліз до шафи з книжками, а женщина стала нишпорити по всіх кутках і викидати на середину кімнати все, що звертало її увагу і здавалося підозрілим. Вусач старанно перетрусував усі мої папери й раз за разом злісливо позирав у мій бік...

— Так є... так є... — цідив крізь зуби. — Він самий, голубчик...

— Знайшли щось, може? — спитався я його наївним голосом.

— Так, так... знайшов... еге-ж... — шипів він, складаючи на купу всі мої папери, листи, фотографії й записні книжки.

— Що ви хочете робити?

— Потім побачите!

— Бачите, мені цікаво було-б знати це зараз, бо тоді я знав би, як маю ставитись до цього.

Вусач поклав на кучу останню записну книжку й промовив:

— Як хочете, так і ставтеся, а зараз одягайтеся і підем!...

— Куди?

— Потім побачите!

— Я мушу знати зараз, бо треба ж щось з помешканням зробити...

— Воно вам більше не потрібне!...

— Як то так?!...

— А так... Одягайтеся!... Як хочете, то беріть і постіль з собою...

— Так, ви мене арештовуєте, чи що?!... — з робленим здивуванням скрикнув я, удаючи страшно схвильованого.

Це, як видно, йому припало до сподоби і він, цілком щирим, майже співчуваючим, тоном вимовив:

— Що-ж робити?... Наказ такий!.. Надто неспокійний чоловік був з вас!..

— Чому був, а не є?...

— Тому, що вас тепер замкнуть і всяким таким штучкам годі вже виявлятися!...

— Ви думаєте?...

— Цілком певно!... Одягайтеся!...

Через хвилину я вже був одягнутий. Загорнув у ковдру свою подушку, а вони забрали мої папери і ми вийшли в спокій ночі. Зараз же підійшов і той, що вартував біля мого вікна. Він був з карабіном і сердитий, бо одягнутий був легко, а осінна ніч була вже холодна..

* * *

Йшли вулицею, як мертвою... Вусатий попереду, я за ним, а всі инші за мною. Нігде нікого, тільки ліхтарі блимають та наші тіни танцюють по звучних тротуарах. На розі двох якихось вулиць стрінули трьох у сірому, в залізних „черепахах“ і з карабінами в руках. Всі три йшли поруч і голосно шкрябали своїми чобітьми, що здалеку здавалося, начеб-то волокли важкі кайдани.

— О, це певна охорона! — сказав я в голос.

— Так! — промовив вусатий. — Вона вас також стерегтиме..

Порівнявшись з нами, вони всі три враз зупинилися і взяли карабіни на поготову.

— Кто ідьот? — спитався один ломаною московською мовою.

— Свої! З арештованим! — голосно сказав вусатий.

— Куда? — спиталась „черепаха“.

— До криміналу!...

— А, криминаль!... Карашо, карашо!...

Пішли далі. Ми звернули в якийсь провулок і вийшли на широку вулицю, яка рівною биндою ліхтарів тягалася ген-ген в пітьму тихої осінньої ночі і зникала десь аж за містом в чорній смузі сонних лісів.

Небо над нашими головами було глибоке, темно-синє, а зорі яскраві і лагідні. Зовсім нездавалося мені, що я позбавлений волі і йду під вартою до криміналу, а чулося в душі щось таке ніжне, лагідне і щире, як оті зорі, і мені хотілося говорити з людьми, дивитися в їх очі й викликати в їх серцях таку-ж саму чулість.

— Ви жонатий? — спитався я вусатого.

— Жонатий!... Бодай її чорт узяв!... — сердито буркнув він.

— Чого-ж то так? — зніяковів я.

— Зволоч моя жінка!... Ледащо!... Все їй гулі, а діла не любить...

Я замовк...

Стали йти передмістям. Низенькі, симпатичні домочки, похилі паркани, шепочучі осінні сади навколо і сухе листя на вузеньких хідниках. Щось мінорне бреніло в повітрі й обгортало собою мою душу. — Скоріще б уже і до свого місця! — думав я про себе, йдучи за вусатим.

Раптом, на тлі визорянного неба, серед густих садів вимальовалися контури чогось великого, ґрандіозного й страшного. Догадався, що це й є той славнозвісний криміпал, про якого стільки створено самих дивовижних легенд і про який ще й досі переказують самі несотворені речі.

За високими муруваними стінами, величезний, чорний, в декілька поверхів будинок — тюрма. Підійшли до залізної брами, коло якої стояло двох вартових в „черепахах" і зупинилися. Вусатий показав їм якісь папери і став стукати в браму.

— Кто там? — почув я з-за брами хрипкий голос.

— Свої! Арештованого привели! — гукнув вусатий.

Задзвеніли ключі, забрязчали ланцюхи, заскрипіли заржавлені замки і брама відчинилася. Обережно, водячи на всі боки очима, показалося лисяче, з рудими, коротко підрізаними вусами, лице вартового доглядача.

— Етот? — кивнув на мене головою..

— Та вже-ж не я! — сказав вусатий

— Что, вор?...

— Де там! Звичайнісенький політикан!...

— А-а-а!... Політіческій, пожалуйте! — вишкірив єхидно золоті зуби.

І тут я почув, як на мене повійнуло з брами земляним холодом і я, несподівано для самого себе, зробив крок назад.

— Не хочу!...

— Что!? — витріщилося лисяче лице. — Тащіте єво!... Присадкуватий і той, що вартував вікно, схопили мене за плечі і штовхнули вперед. Звідкись прибігло ще двоє з карабінами і стали коло мене, а я між ними сам один, як піймана миша. Взяли й повели просто в будинок, коло дверей якого також стояли вартові і привели в якусь темну й вогку кім-

нату, яка ледве що освітлювалася маленьким каганчиком. Тут роздягли мене до гола, перетрусили до останньої ниточки і забрали в мене не тільки гроші й цезорика, але й навіть шлейки.

— Єщо повесіться! — сказав „діжурний". — Знаєм ми ентіх політіческіх!...

Потім звелів мені одягтися і йти за ним. Вусатий і інші більше вже мною не цікавилися. Плутаючись в обвислих штанах, я йшов слідом за ним у гору, кудись аж на третій, чи четвертий поверх. Пішли вузеньким коритарем, по один бік якого були маленькі заґратовані вікна, а по другий — ряд невеличких залізних дверей, з круглими дірками по середині. Зупинився коло дверей, які були аж у самому кінці коритаря. „Діжурний" вийняв з за пояса в'язку ключів і став відмикати двері. Я ж чекаючи заки він відімкне, приголомшено дивився на двері і задавав собі питання: — Для чого, власне, потрібно було пєувати на ці двері стільки заліза, як було-б досить і одного дерева?...

— Нарешті двері відчинилися і „діжурний" крикнув:

— Ну, марш! Чіво там єщо разглядивать!...

І тільки я переступив через поріг, як двері за мною зачинилися і мене обгорнула вогка темрява...

* * *

Напружуючи очі, я довго вдивлявся в темряву і нарешті побачив перед собою, мало-що не під самою стелею, маленьке, заґратоване вікно, крізь яке скупенько пробивалося бліде світло досвітку. Кинув свою ковдру й подушку на підлогу, а сам направився до вікна. Раптом на щось наткнувся і воно скрикнуло:

— Кто здесь шалаєтца? Не падхади!...

Я відступився і сказав:

— Я й сам не знаю, хто я?... Тільки-що впхнули сюди...

— Значитца Украінец? — почувся знову голос.

— Украінець!...

— Так тібе і нада! Другой раз своя гетьман не захочеш!...

— А чому ви думаєте, що я його хочу? — спитався я невідомого, по вимові якого вже догадувався, що він належить до роду „восточних человеков".

Щось заворушилося перед мною і через хвилину спалахнув вогник сірничка. На ліжку, яке стояло під вікном, лежав у чорній черкесці довгий мужчина і пильно вдивлявся в мене своїми, незвикло блискучими, під божевільними очами. Довгий, орлиний ніс цікаво був звернений до мене, а з чорної невеличкої борідки хижо всміхалися два рядки міцних білих зубів.

Простягнув до мене свою довгу, жилаву руку і сказав:

— Познакомимся! Абрамянц, Армянин, партії Дашнакцатун!

Я стиснув його руку і сказав своє призвище.

— А какой партії? — спитався він мене.

— Ніякої! — відповів я.

— Как так?! — схопився він. — Так для чего-ж тебе, душа мой?...

— Не знаю! Догадуюся, що за пісні...

— За песні, ґаваріш?! — скрикнув.

Сірничок догорів і стало темніше, як було перед тим. Устав з ліжка, схопив мене за руку і дико розреготався:

— Вот так киш-миш!... Вот так штука!... Ха-ха-ха-ха!... Ха ха ха-ха!... Так за песні, ґаваріш?...

— Так, за пісні, які я складав...

Абрамянц раптом затих і шумно бухнувся на ліжко.

— Лажись і ти, душа мой! — промовив він глухим голосом.

— Де-ж його лягати? — сказав я, шукаючи в пітьмі своєї ковдри і подушки.

— Там єщо один кровать есть! Вот я посвячу немножка! — озвався він якось слабо, пошепки майже.

Засвітив сірничка і промовив: — Скарее, душа мой! Не здоровица мине...

Я побачив друге ліжко з подертим сінником і соломяною подушкою, а коло нього, прикованого до стіни, залізного столика. Скоренько розстелив ковдру, поклав подушку і ліг.

Лягаючи, глянув на Абрамянца і щось страшно стисло мене за серце. — В його очах, як він дивився на мене, була така страшна туга, наче в тієї скотини, яку кладуть звязаною під ніж різника. — Мимоволі одвів на бік очі, а в той час сірничок згас і я почув:

— Спакойной ночі, товарищ!

— На добраніч! — відповів я і зараз же відчув у своїм тілі таку страшну знемогу, що так і задеревянів

Лежав так і не міг поворохнутися Начеб-то спав і, разом з тим, ні на одну хвилину не переставав відчувати важких холодних стін тюрми, серед яких так несподівано опинився.

* * *

Вже цілком сіріло на дворі, коли до мене прийшов сон: рідне село, вигін, череда збірається, пастух ходить коло неї і грає на волинській дудці так жалібно-жалібно... Дорогою йдуть люде і всі чогось плачуть... Чую, як стискається горло, в очах повно сліз, а проте хочу сміятися... Хочу сміятися, але сльози самі ллються і я починаю плакати, як плачуть всі люде.. Плачу і чую, що моя подушка вся мокра, одначе прокинутись не можу... З величезним зусиллям роскриваю очі і бачу перед собою червоне коло з величезними ґратами, на яких розіпнуто людину. Злякано озираюся наоколо. Нічого особливого. Саме сходить сонце. Абрамянц, скинувши з себе одежу, цілком голий, виліз на вікно, вчепився обома руками за ґрати і так занімів.

— Товариш Абрамянц! — покликав я.

Навіть не порушився.

— Товариш Абрамянц! — покликав я в друге, вже голосніше.

Він ні звука.

— Я схопився з ліжка і потяг його за ногу. Він злякано здрігнувся і зіскочив на ліжко.

— Чего тибе нада?! — вишкірив до мене зуби.

— Вибачайте! — промовив я. — Мені здавалося, що... знаєте, мені приснилося...

— А ти, душа мой, туди пасматри, как там всьо живьот! — показавши на вікно рукою.

Я став на його ліжко і хотів уже лізти на вікно, але він мене затримав:

— Осторожно нада смотреть, а то „черепаха“ стрелять будет...

Став поруч мене і ми обидва разом обережно стали висувати в вікно свої голови. Я ще ніколи не бачив таким рідного мені міста. З низу, від Дніпра широкими хвилями пливли срібні тумани, серед яких, як чарівні кораблі, виринали осяйні вранішнім сонцем золоті бані святої Софії, Михайлівського і Дівочого монастирів, а там, під срібною заслоною туманів, ревло, гуло й гомоніло тисячами голосів пробуджене Велике Місто.

— Яка краса! — вирвалось з моїх грудей.

— Цурік! — почулося внизу.

Абрамянц шарпнув мене за руку і ми разом попадали на ліжко.

— Газарил-же я, что нада осторожно! — сказав до мене з докором

Мені стало ніяково. Щоб перервати неприємну мовчанку, я промовив:

— Але-ж краса яка, мій Боже!...

— Какой там краса! Никакой краси здесь нету! Вот как у нас на Кавказ краса так краса!... Солнце там какой! Небо какой! Воздух какой! Люді какой!... Ех!...

Схопився з ліжка й метушливо забігав по „камері“: шість кроків вперед, шість кроків назад... Бігав, плювався й лаявся:

— Какой краса? Дурак такой! Посадили в свой турма и думают, какой карош дело!..

Я непорушно сидів на його ліжку і, мовчки, дивився на нього, як він усе ще бігав і все лаявся. Нарешті він трохи заспокоївся і звернувся до мене:

— Ни бойся! Ми карош человек ни трогаем! Ми карош человек лубим!...

— А хто його знає, який я! — промовив я тихо, бажаючи викликати його на більш сердечну розмову.

— І ни говори! — загорячився він. — Ти карош человек!... Я ето знаю!...

Він сів поруч мене і закрив лице долонями.

— Що з вами? — спитався його обережно.

Здрігнувся, й хотів було встати, але зостався на місці і тихо промовив:

— Вот ти видиш тепер, что я плачу!... Видиш, что плачу і ето значить на Кавказ хочу!..

— А на Кавказі тепер напевне дуже гарно... — почав було я говорити, але він перебив мене:

— Ни говори! Ни нада! Я сам скажу тибе, как у нас карашо! Никакая турма там нету! Все карош люди і карош живут... Када человек подлий бивает, тогда ему падло делають... А када человек карош, так приходи до нас і живи с нами, но только ни раздражай, а то наш народ середити делается і тогда бить будет, резат будет і стрилят будет...

Ще нижче похилився:

— І природа в нас карош, і девушки, і песні карош..

Захитався назад і вперед, назад і вперед. Тоненьким голосом, крізь сльози затягнув:

„Один верблуд в луб в играл, другой верблуд в лубов ігрел, третий верблуд..."

Махнув рукою:

— Нет, луче ни нада! Здесь ни карашо, а там карашо... Живи сибе, шашлик кушай, карош девка люби, карош вино пей, грейся на сольце, нюхай воздух і ничего тибе ни нада..

Схопився на ноги й знову забігав по камері.

— Сказали, что я разбойник і посадили в етот турма, а я только Дашнакцатун і больше ничего...

— Що-ж то значить? — спитався я.

— Ничего ни значить, душа мой? — сказав він.

— А все ж таки...

— Всего толки своя Великий Армения хочет!...

В той час в маленьку дірочку в дверях просунувся чийсь червоний ніс і почулося сердите:

— Чіво разоряетесь?.. Сідіте смірно!...

— А я ви хачу! — крикнув Абрамянц і зручно плюнув на двері.

Червоний ніс гидко вилаявся і зник.

— Штоби не ентот вовий, так чорта два дал-би ему чаю... — почулося вже десь аж на другому кінці коритаря.

— Ето он про миня так... — засміявся Абрамянц до мене.

Пройшовся разів два по кімнаті і знову потягнувся до вікна.

— Обережно, товаришу! — застерігав я його.

— Ничего!.. Я тольки на „черепаху“ посмотру...

Видряпався на вікно, вчепився за ґрати і цікаво висунув голову.

— Цурік! — почулося з двору.

— Товаришу! — крикнув я до нього.

— Ничего... — відповів він, висовуючись ще вище.

— Б бах! — гаркнуло з двору і Абрамянц, ловлячи руками повітря, впав горілиць на ліжко. Голова його була залита кров'ю, з якої дивилися на мене непорушні очі. Ніс, здавалося, загнувся ще більше і зробився цілком орлиним... Вражений такою несподіванкою, я не знав, що робити і так закам'янів над свіжим трупом свого випадкового свободолюбивого товариша.

Через декілька хвилин в камеру прибіг „діжурний“ доглядач, а разом з ним тюремний лікар і два вартових. Коритарний вартовий з червоним носом, топтався в дверях і ніяково моргав очима.

— І кто-би мог подумать, что он на такое реліться!...

— Да... — процідив крізь зуби „діжурний“, — а ми от него не только ґінджал, но і подтяжкі забралі когда то...

Покликали двох санітарів з носилками і ті винесли його. Слідом за ними пішов і „діжурний“ зі своїми вартовими і в камері зостався я та коритарний вартовий. Він довго і співчуваючо дивився на так нагло спорожніле Абрамянцеве ліжко і, важко зітхнувши, промовив:

— Тепер вам тут страшно буде самому...

Я сидів на своєму ліжку і мовчав.

— Нічого, — говорив він далі, — як би так, що до чого, то ви мене покличте. Я зараз-же прибіжу... Не спокійний був цей Азіят, так ото й доґрався...

Я лише тепер звернув увагу на те, що він говорить по вкраїнському, та ще й з подільською вимовою.

— Чому-ж ви по московському не говорите — спитався я його.

— Та, я той... по московському тільки з Москалями говорю, а ви ж не Москаль — сказав він.

— А звідки ви самі?

— Я сам з Калинівки, що коло Винниці. Степан Багрій називаюся...

— Чого ж ви тут служите?

— Отакої! — образився він. — А де-ж то я маю служити?.. Сім літ у війську прослужив, пять літ стражником був, три роки на війні тинявся і щоб я не мав права тут служити?... Я-ж не сам, а сімю маю: стара мати, жінка, четверо дітей...

— Звичайно, звичайно! — озвався я лагідно. — Ви маєте повне право...

— От бачите! — задовольнено всміхнувся він. — То-ж треба чимсь содержуватися..

— А, так! Ви правду кажете...

— Що ж ви думали, що я отак собі?... Ні, я для діток все... Старший син вже вчиться...

— Де-ж він вчиться?

— В жандармів.. Вченим шпіоном буде...

— О, то дуже добре!...

— А то ж!.. Я бачите, не для себе роблю..

Зітхнув. Глянув ще раз на порожнє Абрамянцеве ліжко і вийшов з камери. Грюкнули двері, брязнув замок і стало тихо...

Скільки я ще сидів так — не знаю. Тільки вже аж тоді, як у дірці з'явився червоний ніс знайомого мені коритарного вартового, який чогось пильно стежив за мною, я встав і став ходити по камері. Розглядаючи сірі муровані стіни, побачив багато ріжноманітних написів, під якими знайшов два-три підписи відомих революціонерів і патріотів.

„Д. Дмитрук. „Крестьянскій Союз". Адміністративно. Олонецька ґубернія. 1907 р."

„Алексѣй Петровъ. „Р. П. С.-Р.". Покушеніе на...", нижче приписано олівцем:

„Вѣчная память, дорогой товарищъ! Разстрѣлянъ въ лѣвомъ углу тюремнаго двора въ ночь съ 11 го на 12-е октября 1906 г.";

„Абрамянцъ, арманской партия Дашнакцатунъ..."

Щось стиснуло серце й потемніло в очах. В ушах залунало наївно-щире: „Када человек карош так приходи до нас і живи с нами...“

— Ну й дожився! — з'явилась в голові сумна думка. Знайшов у кешені кусничок олівця й дописав:

— Вічна тобі пам'ять, свободолюбний товаришу! Убито через вікно вімецьким вартовим, 26 го вересня 1918 р.“

* * *

За днями дні минали, а я все сидів і нудився. Написав своє прізвіще поруч Абрамянцевого, а нижче намалював календаря і викреслював з нього кождий прожитий день...

Після довгих моїх проханьі „лестныхъ отзывовъ“ коритарного вартового, з яким я майже потоваришував, мені дозволено читати біблію і провадити свої записки. Часами до моїх рук діставалося заяложене число ґазети і тоді в моїй камері було справжне свято. Я по десять раз перечитував кождий рядок зненавиджених колись ґазетьих хронік і не обминав навіть оголошень...

„Книгарня „Час“ має на складі“... — читав я.

— Гм... цікаво... — говорив сам до себе і читав, читав, читав...

І стало якось так, що неділь три під ряд я не міг побачити ні одного ґазетного клаптика. Просив коритарного вартового, але той чогось уникав мене і на мої питання — що діється в місті, відповідав:

— Гетьман порядки наводить:

— Які порядки?

— А хто його знає... — казав неохоче і поспішався втікти.

Довгі осінні ночі гнітили мою душу й виснажували мізок. В густій темряві, навколо мене, здавалося мені, блукала безщасна тінь Абрамянца, а я все ходив шість вперед, шість кроків назад і все думав, згадував, марив і тужив...

Одної ночі прокинувся від гарматньої стріляниии. Схопився на ноги і став прислухатися. Стріляли десь не далеко, бо аж важкі мури дріжали і так до самісінького ранку.

— Значиться, переворот! — радісно говорив я сам до себе. — Ех, люблю перевороти...

Тільки разок, а я вже на вікні. Замерзло все і нічого не видно.

— Значиться, зіма вже! — потирав задовольнено руки. — Досидівся...

— Гр... рум... гр... рум... гр... рум — ревли гармати за містом.

— Гі гі-і-і... заверещав знаряд над тюрмою.

Брязнуло десь, посипалось щось і стало тихо.

Раптом двері в камеру відчинилися і на порозі став якийсь добродій в чорному пальті й сірій шапці. За ним, з виглядом побитої собаки, топтався варговий Степан.

Добродій простягнув до мене руку і сказав:

— Ви вільні!...

Повернувся й пішов далі. Степан підскочив до мене:

— Замовте там за мене слівце, щоб я тут старшим був!... Самі знаєте, треба содержуватися, і син вчиться!... — жалібно промовив він.

— Що?! — скрикнув я, поспішно одягаючись.— Та ми.. та ми цю тюрму рознесемо!...

Він так і присів:

— Отакої!... Як же так без тюрми?!...

— Нам ґрати не потрібні, — сказав я, складаючи свою ковдру. — Воля, так воля!...

— Та, що вам Бог дав! — дивувався Степан. — Та-ж вам останній мужик скаже, що без тюрми ніяк не можна!...

Я його вже не слухав. Схопив свою постіль на оберемок і кинувся по східцях на двір.

...Коло брами ревли юрби схвильованого народу і радісно вітали блідих і виснажених вязнів... Морозило, падав дрібненький сніжок і десь гриміло — „Слава!...“

21. серпня 1921 р.

„РЕВОЛЮЦІЙНИМ ШЛЯХОМ."

(Із записної книжки).

Місто мовчало, наче мертве. Стоючи на розі двох пустельних вулиць з карабіном в руках, дивився на зоряне осіннє небо і шептав:

— Мерзотники... то-ж не так давно самі кричали, що смертної кари не повинно бути!...

І згадувалося, що вони сказали:

— Ви, товаришу, сентиментальний тип, а революція таких не знає...

Стрижена товаришка, в сірій гайдамацькій шапці, запихаючи в рот „реквізованого" цукерка, призирливо пирхнула:

— Такої мягкосердечности від вас ніяк не сподівалася...

Я, мовчки, взяв карабіна і, разом з иншими, подався на варту, хоч моя душа поривалася до темного льоху, що під будинком „Тимчасового комітету охорони Революції", де сидів якийсь заляканий і звичайний юнак, якого „засуджено" до розстрілу. Чи варто згадувати те, що він був самий звичайний собі і що тільки через це я став в його обороні?.. — Гадаю, що не варто було, бо моя „оборона" викликала серед моїх товаришів лише самозадовольнений регіт і більш нічого.

Думаючи про них на самоті, бачив перед собою їх сліпо захоплені лиця і чув їх „програмову" мову, завдяки якій вони зуміли на якийсь час стати тими казковими каліфами, які, жартуючи, нищили нерозвинене і карали на смерть непароджене... У, якось дивно, надзвичайно чудно було відчувати те, що я з ними уявляю якусь цілість і що нас вяже одна мета, ради якої взяв у руки заіржавленого карабіна і став з ними на безлюднім роспутті..

Хвилинами, десь у середині грудей, зявлялося незрозуміло прикре почуття, яке буває після безсон-

но-пяної ночі, або після якоїсь наглої страти.. і відчував, що дійсно втратив... Так утратив віру в тих, кого досі вважав відданими справі боротьби за право гноблених і хто здавався мені покликаним самою революцією. І тепер, після цього випадку з отим звичайним юнаком, відчув як у мені щось обірвалося і впало на серце, давлячи його до нестерпучого болю, який заставляв мене напружувати всю силу своєї волі, аби стриматися від якогось, мені самому ще невідомого, непевного кроку...

— Гидотники... — майже несвідомо складалося огидне слово лайки, і я поспішно зводив до неба свої очі й намагався думати оте старе, як світ, давно пережите, Кантове: „Зоряне небо наді мною і моральний закон в мені“...

Дивився і думав, а душа несвідомо тужила, серце чогось стискалося, мізок ворушився від настирливої думки:

— Звідки у них така певність?...

* * *

....Все, що творилося й твориться, являється низкою кінематографічних малюнків, лише з тією різницею, що ми всі являємся співучасниками цього величезного сценарія, що називається — сучасне життя.. і якраз, цього життя я не в силі зрозуміти і дарма тільки вишукую льогіки явищ... Захоплений, як і всі інші, явищами боротьби, я здатний був робити те все, що робили мої товариші і переконано дивився в майбутнє, яке пророкували всі „бувші“...

І коли над вечір „чужі“ залишили місто, „наші“ створили „Тимчасовий комітет охорони революції“, який забрав до своїх рук усю владу і охорону громадського спокою, аки не прийдуть „свої“. Після того, як оголосили наказ і відозву до населення, з ініціятиви товариша голови „Комітету“, який вважався одним з найвизначніших членів нашої партії, взялися за „очищування“ міста від ворожого нам елементу...

Довго і сумно блукали по вулицях наші тіни, дивно і чудно лунали стримані голоси, які чулися між маґазинами дрібного краму, де переважно провадилися труси, але ще дивніще і чудніще було те, що

ніхто з нас нігде не міг знайти навіть патяку підозрілого і скрізь, як один чоловік, усі ждали „своїх“...

Навантажені предметами спекуляції, консервами та цукерками, невеличками гуртками вертали назад. Де хто був незадовольнений і говорили між собою:

— Це ж чорт зна що таке!... Щоб „Комітет охорони“ і не міг виявити ніякої діяльности!...

— А що то нам ще „свої“ скажуть?!...

— Є чого турбуватися!... — казав я по своїй „несвідомости“. — Чим спокійнійше, тим і ліпше!...

— Хе, — відповідали в'їдливим тоном. — Чи ви, товарищу, уявляєте собі, що таке даний момент і Революція взагалі?...

— Цілком! — змагався я. — І, як мені здається, чим більше спокою тепер, тим більше ладу потім...

Згідливо плескали по плечу і сміялися:

— Ви, наївна людино!... Ми вас на варту вишлемо, бо з вас добрий вартовий буде!...

* * *

....Зраділи, та щей невимовно... Хтось з товаришів привів „злочинця“, отого самого звичайного юнака... Затримали його на вулиці, коли він чогось біг бігом, і зараз-же обшукали. Знайшли за пазухою претовстющого зшитка з ґімназіяльними віршами, присвяченими якійсь „звѣздочкѣ Наташѣ“ і щоденника, де інтимні переживання юнацької душі були рясно забарвлені політичними сентенціями на такі теми, як — „Хто винен“ і „Хто ліпший?“... Було чимало прикрого і про нашу партію, яку юнак називав „кучкой шарлатановъ и узурпаторовъ“.

— О, це фрукт небезпечний! — важно промовив товариш голова, розгортаючи зшиток.

Всі глянули на звичайну постать юнака, який був одягнутий у драну ґімназіяльну шинелю і стоптані старенькі чоботи. Очі його ніяково моргали, бліді губи злякано ворушилися, наче хотіли щось сказати.

Товариш голова дивлячись пильно йому в лице, спитався:

— Скажіть нам, будь ласка, куди ви йшли з цією проклямацією?

Юнак, почувши слово „проклямація“, затремтів весь і хриплим, ледве чутним голосом, відповів:

— Я хатєл к Серьоже...

— А що то за Серьожа такий.

— Ето мой товаріщ... Ми вместе учімся...

— І ви йшли до нього на таємну нараду?

Юнак витяг з ковніра свою біляву голову і, заїкаючись, сказав:

— Я не знаю, что ви говоріте...

— Що то значить? — здивовано підняв голова брови.

— Я не знаю українскаго язика...

— Як то так?! — майже крикнув голова. — А український хлібець їсте, га?..

— Я не знаю..

Голова обвів нас усіх таким хитрим поглядом і, підморгуючи до стриженої товаришки, яка байдуже їла цукерки, сказав:

— Перед нами, товариші, цікавий примірник „білого“ аґітатора! Зараз ви самі побачите, що це правда!...

Розгорнув зшитка і прочитав:

„Бедная моя Родіна! Етот ґлупий русскій народ настоящій скот! Подлеци жіди і мошеннікі українци, — (что значіть: украсть!) — обманивают его, а он і не думает о том, чтоби безжалостно расправіться с етой ґадіной і возвратіться к билому велічію Помазніка“...

— Ач, який мудрий! — почувся з кутка голос бувшого „ніжняго чіна“ старої армії, який тепер відограваз одну з першорядних ролей в „Цека“ нашої партії. — В „расход“ його, зволоч таку!...

— Мені здається, що його треба судити... — покашлюючи, промовив хтось від порога.

— А хіба не можна просто „революційним шляхом?“... — стиснула плечима стрижена товаришка.

Юнак так і присів.

— Я нічєво не знаю.. Я нічєво не делал... Я только для себя... Із какай-то ґазети спісал... — залементував він.

— Гм... ловко притворяється, хлопака!... — за-

реготався бувший „ніжній чін“ і, разом з ним, зареготалися й инші.

Голова зробив знак рукою тому, що стояв коло порога і той підійшов до столу.

— Зачиніть його і поставте вартового! — показав рукою в бік юнака.

Той підійшов до юнака, взяв його за рукав і сказав:

— Ходім, голубчику, куди тобі належиться!...

— Товариші! — озвався я. — Мені здається, що цей юнак нічого страшного собою не уявляє і що його було б найкраще пустити до його Серьожі... Мало чого хто не напише в своїх записниках і щоб так кождого стали ми тягати...

Але мої товариші зробили такі здивовані лиця, так дивно видивилися на мене, що я замовк. Голова многозначно кашельнув і сказав:

— Чи не збираєтеся ви його боронити?...

— Цілком! — відповів я. — Хіба ж можна судити людину за те, що вона инакше думає?...

— Але як думає, га?! — скрикнув „ніжній чін“.— Чому ви, товаришу, не звертаєте уваги на зміст його затаєних думок?...

— Я думаю, що кожда людина має право по своїому думати! Крім того, людина ця ще настільки молода, що невідомо, який вона зможе витворити світогляд в майбутньому? — сказав я, але „ніжній чін“ з'їритовано схопився з місця й загаласував:

— Товаришу Голово! Я не розумію, де наша партійна дисципліна?... Хіба ж це можливо, щоб товариш міг себе так тримати?...

Голова схвильовано закашлявся і я затих. Мовчав, коли юнака вивели до льоху, що під будинком, мовчав також на протязі цілої години „суду“. Мовчав тому, що бачив даремними всякі змагання з ними, коли їх очі світилися якоюсь незрозумілою радістю і коли кожний думав про те, що ось то він не так собі звичайний обиватель, який залякано сидить десь у закутку, а творець подій, який може богато і який, навіть, має власть судити людину, та ще й суворо... Особливо ясно бачив я це в очах стриженої товаришки, лице якої аж палало від таємної радости, що вона

також участниця „суду“, — суду хоробливої пристрасти дрібних душ, де, однаково, їй було добре і приємно... Дивився на них і дивувався — як я досі міг бути з ними?...

* * *

....Читали уривки зі щоденника і на тій підставі судили автора. Говорили богато, але ні слова не сказали про те, що судять випадкового хлопчика і невідомо з яких причин. Про це сказав я і сказав просто:

— Смішно, товариші, судити дитину, будучність якої ще впереді!... — Я розумію, коли судять аґітатора, але не розумію, як можна судити дитину за її школярські зшитки?...

— А ви думаєте, що як він виросте, то до нашої партії вступить? — засміявся „ніжній чін“. — Не турбуйтеся, товаришу, не турбуйтеся!..

Товариші зареготалися, а голова суворо насупив брови і сказав:

— Замість того, щоб сперечатися, ліпше проголосуємо! Хто за те, щоб випустити його на волю, прошу піднести руку!

В повітрі була самотня рука і та рука належала мені. Всі інші сиділи й затаєно всміхалися. Голова по фаховому озирнувся навколо себе і сказав:

— Хто за те, щоб...

— Я обидві! — заглушаючи останнє слово голови, крикнула стрижена товаришка і, разом з нею, піднесли вгору руки всі інші.

— Коли ви по своїому, то я по своїому... — блиснула в моїй голові несподівана думка і, в той-же час, до страшної нудоти зненавидів їх і відчув потребу бути самим собою, щоб міг вільно думати...

І коли голова оголосив засідання „суду“ зачиненим і, звертаючись до товаришів, запропонував розійтися на варту, — я перший узяв карабіна і сказав:

— Охоче!...

Стрижена товаришка глузливо оглянула мене з ніг до голови і процідила крізь зуби:

— Я так і знала... Сентиментальна личність...

* * *

....Зорі великі і яскраві, яких не буває в літку... Небо, як прірва, але, одначе привабливе і закликаюче... Вслухаючись в чудну мовчанку міста, чув биття власного серця й розмову власної душі і марив людиною... Марив, а перед очима стояла тремтюча постать звичайного юнака, який написав „только для себя“ оте страшне „мошенікі“, за що мусить згинути... і ця постать чим далі, тим більше наближалася до мого сумління і воно починало тривожити мізок, викликуючи в нім цілі рої самих суперечливих думок, серед яких найстирливіщою була думка про обнову, ту саму обнову, якої чекають не тільки в місті, але й далеко за містом...

І сталось так, що залишив місце варти і подався до того льоху, де сидів юнак. Застав там лише одного вартового, який був не то сонний, не то п'яний.

— Відчиніть, товаришу, двері! — сказав я до нього. — Мушу арештанта взяти...

Вартовий ледачо подивився на мене і, без найменшого зацікавлення, „отак собі“, спитався:

— А ви з комітету, чи що таке?

— Та ж не з вулиці! — удав собою сердитого.— Мені наказано, щоб я його...

Тут я зробив рух рукою з гори в низ і лице вартового ожило.

— Ага! — схопився він. — В расход, значиться!.., — Ну, що-ж... Так йому й треба...

— А ви його знаєте, чи що таке? — зацікавився я, думаючи, чи не помиляюся, йдучи проти волі своїх товаришів.

— Та я так собі!... Раз треба, так треба!... — сказав вартовий.

Увійшовши в льох, засвітив сірника і побачив знайому зігнуту постать юнака, як вона злякано сиділа в кутку коло якоїсь старої бодні.

— Ну, що? — звернувся я до юнака.

— Не бейте!.. Клянусь памятью своего отца, что я нічего злого нікоми не делал!... — залементував він.

І тут тільки я побачив, що його лице було в синяках, а дранна шинелька пірвана на шматки.

— Вас били? — спитався я.

Він тихо заплакав...

— Не плачте! — сказав я і лагідно погладив його по голові. — Я вас заберу звідси...

— Ви мєня разстрєлять хотітє, да? — захвилювався він. — Разстрєлять, да?..

— Заспокійтеся! Мовчіть і йдіть зі мною! — сказав я тихо і стиснув його за плече.

Він з хвилину дивився мені в очі, а потім глибоко зітхнув і промовив:

— Я готов!...

Через хвилину ми були на місці моєї варти.

— Бачите пустельні вулиці? — спитався я його.

— Что ви хотітє дєлать? — затремтів він.

— Нічого... Йдіть собі...

— Как?... Куда?... — спантеличено говорив він, не знаючи, як розуміти мене.

— Дуже просто! Йдіть собі...

— А ви стрєлять нє будєтє? — спитався.

— Ні! — скрунув я головою і в слід за цим вистріляв у небо всі пять набоїв, які були закладені в карабін. — Тепер вірите?...

— Спасібо! — гаряче сказав він. — А как же мой дневнік?

— Ваш щоденник в моїх товаришів, які засудили вас на смерть. — відповів я.

Він якось чудно вигнувся вперед і раптом в моїх очах блиснула зелена блискавка і я почув, як мої ноги посковзнулися і як я полетів у якусь чорну прірву, несвідомо хапаючись руками за повітря. Потім, як крізь сон, почув лише одне слово:

— Мошєнікі!..

* * *

...Опамятавшись, побачив себе самотнього серед пустельної вулиці, над якою движало зоряне осіннє небо.

І почув, як страшно боліло межи очами, але не хотів витиратися, хоч знав добре, що моє лице закрівавлене.

„Зоряне небо наді мною"... — почала було складатися думка, але в той-же час десь недалеко щось сильно заторохтіло й затріщало і я побачив, як в ста кроках від мене якійсь невідомі розбивали маґазин...

1921 р., 12. листопада.
м. Львів.

„ЗА ВСІХ — ОДИН...“

(Із записної книжки).

Наступали. Повільно, але певно. Щоденно посувалися вперед на десять кільометрів і цікаво „нюхали повітря“. Часами затримувалися і тоді відпочивали. Козаки збіралися гуртками і захоплено співали січовицьку пісню:

„Чи далеко славний город Київ?...“

А Київ, звичайно, був ще далеко. Необхідно було положити ще не одну сотню, а то й тисячу завзятих голов, щоб побачити золоті маківки святої Софії. Однаково, ця думка нікого не турбувала і серед козацтва завжди був гарний настрій...

— Смішно, щоб ми не здобули Київа, як вони всі страхопуди! — Так говорили між собою козаки в той час, як по штабах сиділи „партійні старшини“ і провадили завзяті змаганні за свої „програмові істини“. Важке було повітря між ними і нічим було дихати. Особливо почувалося це під час відпочинків, коли такі змагання переходили всякі міри терпимости і панове старшини ділилися на ґрупи і, з піною біля вуст, кидали друг другу:

— Що?! Водиченко ґенерал?! Хам, а не ґенерал!... Мужик... Бунтовщик!...

— А ваш Павлюченко баба!... Онуча!... Нікчема!...

— Хто сказав, що Павлюченко баба?... Хто сказав, признавайся!...

— Я сказав, бо це правда!...

— Що, правда?!... Ах, ти!...

І в такий момент, коли найбільш гарячий прихильник Павлюченка ліз із баґнетом на найбільш га-

рячого прихильника Водиченка, виступали найбільш гарячі прихильники „Єдиного“, розводили їх і заспокоювали тим, що при даних умовинах, коли існує „єдиний фронт“, сваритися за таких ґенералів, як Павлюченко, або Водиченко, немає ніякої рації...

— Запевняю вас, товариші, що обидва вони однаково доведуть справу до цілковитої загибелі... Згадаєте моє слово!...— виривався десь із кутка голос приблудного „соціяліста революціонера“.

— Що всій справі буде шпах, то це й я скажу! — чувся голос молодого поручника, бувшого гетьманчика. — Тільки не соціялістам про це говорити..

— А ви думаєте, що чорна сотня збудує Самостійну Україну? — чулося вже декілька голосів.

— Та вже й не ви збудуєте її! — не втихомирився гетьманчик. — Навколо нас крутяться всякі шпики та зрадники, а ви про чорт-зна що галасуєте!... Чи не ліпше було б оглянутися навколо себе і про щось инше подумати...

— Не гетьманчикові вчити нас, не гетьманчикові! — уже кричав соціяліст-революціонер.

— І не большевикові галасувати на мене! — гарячився гетьманець.

— Прошу не забувати, що я капітан російської служби і за такі річи морду бю!... вискакував на середину старшинського зібрання соціяліст-революціонер і гетьманчик, закусивши губу, йшов у куток на місце свого супротивника і зачинав там лічити до ста, „щоб заспокоїтися“.

Тим часом під вікнами старшинського зібрання ходили козаки і, прислухаючись, пошепки говорили між собою:

— Ги... ги... а наш брат ніколи не буде так довго балакати та сердитися..

— А, то-ж... в морду його, тай годі, як що він тее...

— Хі... хі... хі...

— Ходім самогону шукати...

— А ти знаєш?...

— Знаю!...

— Ходім!..

І не було в тому нічого дивного, коли о самій півночі коло старшинського зібрання розляглося несподіване:

„Не разбажу я песней годалою
Раскошний сон красавиці маей!“...

Господар зібрання бомбою вилітав на двір і кричав:

— Геть мені звідси! Як вам не соромно! А ще й козаки!

— Ми такі козаки, як ви охвіцери! — чулася з вулиці нахабна відповідь,

Тоді на двір вилітало ще декілько прихильників Павлюченка та Водиченка і з диким криком священого обурення кидалися на дорогу, де грізно стурбучились кремезні козацькі постаті і починалась росправа..

Де хто втікав, де хто попадав до арешту, але на ранок усе по старому, бо судити козака не можна було вже тільки через те, що на нього одного припадало не менше трьох старшин і він був чимсь таким, як ота „Синя птиця...“

Коли рушали вперед, то йшли охоче і радо співали свій „Козацький гимн:“

„Оце я, Ярема, га-га-га.
Оце я, Ярема, го-го-го.
Оце я, Ярема, гі-гі гі.
Оце я, Яре-гема, гоп-гоп-гоп...“

Вигнані „за повинність“ селянські підводи, довгою валкою тягнулися слідом за ними і весь похід нагадував собою якийсь загадковий здвиг, який здалеку скидався на похоронний похід, або...

— А ми думали, що це до Могилів на ярмарок! — казали селяне в якомусь занедбаному Кам'янецькому селі, дивлячись на наші вози.

„Боротьба розвивалася“... Про це говорилася бодай у тих відозвах, які я складав у той час, як у старшинському зібранню провадились гарячі суперечки на такі „актуальні“ теми, як — „хто кращий?“ — а коло зібрання все частіше лунало — „не разбажу я песней годалою...“

* * *

Йшли свіжими слідами руїни. Знаходили в придоріжних ровах знівечені трупи невідомих людей. Хоронили їх. Ставили хрести на свіжих могилках і переконувалися, що „ми таки ліпші..."

В більших містечках виходили проти нас на зустріч — попи, ксьондзи та рабіни. Говорили щось про визвольну боротьбу, а тим часом їх очі світилися смутком і трівогою.

— Дайте ж нарешті нам спокій! — просилися бідні робітники одної містечкової цукроварні, коли їх обвинувати в зносинах з ворогом і в державній зраді.

Не помоглося. Суділи і розстріляли. І з того почалася повінь судових справ. Досить було суддів, ще більше злочинців, а ще більше свідків. І суди то були не звичайні, а все наглі, бо „військово-польовими" називалися. Судили спочатку робітників, потім Жидів та селян і, нарешті, стали самі себе судити.— Казали, що скрізь зрада...

Прийшов до мене „соціяліст-революціонер". Сів коло стола і тихо промивив:

— Ви будете мене боронити, як що мене схоплять?

— Як то так? Хто схопить? — спитався я, не розуміючи його.

— Бачите, мені стало відомо, що мене мають арештувати і судити, яко зрадника...

— Але-ж ви не злочинець, а я не адвокат, товаришу! — сказав я.

— Так-то воно, то так!... — заговорив він тремтючим голосом. — Але мені хотілося-б на всякій випадок мати за собою ваше слово... Ви-ж і пишите де-що...

— А ви втечіть! — несподівано вирвалося в мене.

Він засміявся:

— Бачу, що з вас кепський оборонець, але все-ж таки... Все-ж таки дуже вас прошу!...

Викурив запропоновану мною цигарку і пішов собі. Пройшовшись де кілько раз по селянській хаті, де мені було призначено „кватиру", я спокійно взявся за свою роботу.

Величезний плякат був майже готовий. На тлі цілого моря людських голов, над якими грізно здіймалися в горі гострі коси та списи, виступала буйна пляма вершника із шаблею в руці, якою він показував у задимлену далеч полів, укритих клубками шрапнельних вогників. Зоставалося ще написати заклик. Подумав трохи, згадав щось і став виводити:

„Ходіть люде, з хат і з поля,
Тут куеться краща доля!...“

І в той час, коли я виводив останнє слово заклику, в хату ввійшов посильний козак. Вийняв з книжки адресованого до мене пакета і сказав:

— Роспишіться.

Я росписався. Козак склав книжку і, чудно всміхаючись, заговорив:

— Та й били-ж його, проклятущого. Два зуби вибили, а він таки не признав!

— Кого били? — спитався я, не розуміючи про кого він говорить.

— То ж вам там написано! — кивнув він головою до пакета.

Я розірвав коверту і прочитав:

„З наказу Командуючого дивізією, вас призначено оборонцем селянина Григорія Борини, обвинуваченого в державній зраді, справа якого має розглядатися 18 го вересня ц. р., в помешканню Вільховецької народньої школи“.

Плякат поблід. Заклик зазвучав фальшиво. Одним рухом руки зімняв його і шпурнув у куток. Не більше, як чотири дні тому, він сам на власну руку провів мобілізацію свого села і припровадив до дивізії більше ста хлопців, а це..

— Це щось незрозуміле! — промовив я в голос.

— Книжки знайшли в нього.. — сказав козак.

Я, мовчки, підійшов до вікна і став дивитися на вулицю. На вулиці стелилась вечірня мла, було сонно і тихо і не хотілося вірити ні в які змагання..

* * *

Обороняв як міг, але дарма... Розстріляли, не дивлячись на те, що його увільнення домагалася вся сільська громада. Розстріляли, не дивлячись на те, що нічого злочинного він не зробив і що знайдені в нього книжки були всього лише вірші Дем'яна Бідного. Розстріляли його за те, що він в один час був головою Ревкому і не допустив до руїни свого рідного села. Забуваючи за те, що його поступування було гідне любого патріота, — знищили 45-ти літнє життя...

Пригадую його, який він був блідий, коли сидів на шкільній парті, яка в той час уявляла собою лаву підсудного. Говорячи своє „останнє слово", він казав: „Зерна неправди нема за мною, але говорити не маю чого, бо нема до кого..."

Сів за парту і сидів так, аж доки не вийшли судді і не винесли свого жорстокого присуду: — „розстріляти!"... Він обвів їх усіх сумним поглядом своїх, попідбиваних підчас „допиту", очей і плюнув просто на той стіл, за яким засідали судді.

Гордо тримався цей гречкосій!...

А от „соціяліст-революціонер" не був такий. Він хвилювався, тремтів і раз у раз звертався до мене з одним словом: — напишіть!..

Як живого бачу я його перед собою. Бачу цього „соціяліста", як він тремтить не гірше якого небудь трусика, коли його раптово взяти за спину...

Зовсім инакше повів себе молоденький поручник, бувший гетьманчик. На самовпевнене запитання прокурора, він тільки всміхнувся:

— А ви-б кокаїну більше ванюхалися, так тоді й р о з у м н і ш і запитання ставили-б!...

Слово „р о з у м н і ш і" вимовив з притиском. Метикий був і знав, що сказати. Присутній при цьому командуючий дивізією, схопився на ноги і, чисто „шевченківським язиком", запитався:

— Что ето значіт?

Судді ніяково мовчали.

— Голова суду піднявся і залепетав:

— Бачите, пане ґенерале! Пан прокурор перед засіданням суду нюхає кокаїн для натхнення...

— Какого ещо там натхненія? Что за врунда? Сейчас-же освободіте етаво человека!... — і показав рукою на гетьманчика.

Це був, здається, останній суд, який засідав „по всім правилам“. Після того суди вже були ріжні, але розстрілювали ще більше і головну ролю в цих розстрілах грав не хто инший, як визволений гетьманчик і той самий „прокурор“.

Головним чином боролись зі „зрадою“ і знаходили її на кождому кроці. Однаково, як це не дивно, місто веселилося. Щоденно відбувалися ріжні вечорі з музикою та танцями, на які сходилися пяні і тверезі і на яких було надзвичайно цікаво... Часами роспорядчини цих вечорів запрошували і мене і тоді я, не сміючи відмовитися, приходив і сідав де небудь у темному куточку, „щоб не перешкоджати“, і так спостерігав за тим, що робилося в залі.

Одного разу, бажаючи непомітно вийти, я пішов якимсь темним коритарем і попав у запущену кімнату. Крізь вікно падала з двору бліда смуга місячного світла і в кімнаті стояла молочна мла. Щось сумне було в цій млі і, вдивляючись у неї, відчувалася якась незрозуміла туга і непевність. Раптом у коритарі почулися чиїсь кроки, а потім голоси.

— В потилицю найкраще... — говорив, якийсь чудний, пів-знайомий голос.

— Як в потилицю, так і в потилицю, тільки без промаху... — говорив другий, наче-б то „прокурорів“, голос.

— Тільки, знаєте, пане прокуроре, сорок тисяч зараз...

— Гаразд! Бери, тільки гляди!...

Зашелестіли папері і було чутне часте, не рівне, гарячкове дихання.

— Ну, тепер я його не випущу! — захопленно озвався незнайомий.

— Але-ж його вже нема в залі! — сказав „прокурор“.

— Хіба?! — схопився незнайомий.

— Правду кажу!...

— А ну-но ходім! Він сидів коло музикантів у куточку...

Коло музикантів сидів я. Коротенька розмова „прокурора“ з невідомим зацікавила мене і, разом з тим, схвилювала. Спочатку я хотів виждати і так вийти, але потім роздумався й повернувся в залю. Став знову на своє місце і зразу-ж помітав, що за мною стежить дві пари очей: одна „прокуророва“, а друга ні чия інша, як гетьманьчикова. З хвилину дивився на них, не знаючи сам, що почати, а потім підійшов і сказав:

— А револьвери, панове, добрі маєте?...

— Які револьвери?! — скрикнули в один голос.

— Такі, щоб у потилицю... — сказав я, не спускаючи з них очей.

Вони фальшиво засміялися і поблідли. Стали, щось говорити про якогось шпика, який начеб-то завівся тут „з того боку“, але я не слухав їх. Все було ясне. Отой самий плякат з вершником і закликом наробив мені чимало потайних „приятелів“, бо хіба-ж можливо було таке казати, як оте: „Ходіть люде?.“ То-ж сам начальник штабу зауважив мені:

— Такую сволочь гнать нужно, а не прасіть!...

Повернувся і вийшов із залі.

Йдучи сонною вулицею містечка, ні разу не озирнувся назад себе, тільки призвичаєне до стрілу вухо, чутно ловило кождий вистріл з недалекої позиції.

— Там стріляють просто в лоб! — думав я про себе.

* * *

Коло дверей мого мешкання стояла зігнута постать людини яка, начеб-то, чогось прислухалася. Змірявши її одним поглядом, помітив, що вона в чомусь чорному й довгому, не то в жидівському халаті, не то в попівському підряснику, я спитався:

— Чого ви тут стоїте?

— Я... я на пана чекаю... — заговорив він заїкаючись.

— Але тепер ніч! — сказав я. — Зайдіть завтра..

— Ні, пане! — вирівнявся він. — Дозвольте сьогодня, дозвольте!

В його голосі бреніли сльози.

Відчинивши двері, я впустив свого чудного гостя попереду себе, а сам став шукати сірничка.

— А може-б ми без світла поговорила, га? — сказав гість.

— Чого-ж то так? — спитався я, засвічуючи лямпу.

Мій чудний гість був зі зморщеним лицем і з білою патріярхальною бородою, старий Жид. Його великі чорві очі горіли, як дві жарини, а тонкі ніздрі горбатого носа здрігалися, як у породистого коня. Він тримав у руках свою пелехату шапку і ніяково покашлював.

— Сідайте і росказуйте! — сказав я, підсунувши до нього стільця.

Він глибоко зітхнув:

— Я стоячи скажу вам!

Раптом упав на коліна і схопив мене за ноги:

— Це я тільки вам скажу!... Тільки вам!...

— Заспокійтеся, Бога ради! — схопив я його за плечі. — Що ви, справді!..

Він помалу встав на ноги і, витираючи рукавом халата сльози, гаряче заговорив.

— Ви знаєте Аврума Штуцмана, богобоязливого і справжнього Жида, який щоденно читає святу Тору і щоденно думає про те, щоб зробити добре діло?...

Я мовчки хитнув головою.

— Аврум Штуцман, то я! — вдарився кулаком в груди. — То я читаю святу Тору і думаю про добре діло!

— Яке таке добре діло думаєте ви, пане Авруме? — спитався я.

Він нахилився до мене і урочисто вирік:

— Я маю свою ідею: За всіх — один!...

— Що то значить?

— То значить, що я хочу постраждати...

— Як? Для чого?! — здивувався я.

— Хай мене одного старого розстріляють, а молодих випустять!...

— Я вас не розумію! — сказав я, встаючи з крісла. — Як-же це так, щоб вас розстріляти за когось иншого?

Я пильно подивився в його очі, надіючись прочитати в них відповідь на своє запитання, але він цілком спокійно говорив далі:

— Мені вісімдесять сім минуло.. Я вже старий.. В божниці мене за найстаріщого мають.. В житгю поважають і шанують і в тяжкий час приходять до мене радитися... Тепер також приходили, але я вдавав, що думаю щось і не чую їх болючих запитань... Де-кілько раз приходили, а я все думав... Ні слова не сказав... Не сказав, бо й справді надумався зробити добре діло... За всіх — один!... За всіх один!...

Закашлявся. Хапаючись руками за стіл, він жадібно ловив повітря і все його велике тіло зіргалося й тряслося, як стара верба в бурю. Мені було сердешно жаль його. Посадивши на стілець, як міг заспокоював його, але він старався таки говорити:

— Мій старший син, поважний чоловік і добрий кантор, вчора згинув по дорозі з божниці і його труп знайшли на смітнику... Сьогодня другого сина забрали козаки і він не вернувся ще й досі... В мого сусіди Шльоми забрали доньку... В різника жінку знасилували... І всі, всі вони приходили до мене радитися, і нікому я не сказав нічого, бо твердо вирішив собі: За всіх — один!... За всіх один!..

— Але ж то неможливо зробити! — сказав я.

— Чому неможливо? — схопився він. — Чому? Адже-ж ви віруєте в Ісуса і знаєте, що він дав себе роспяти за всіх? Знаєте, що він також був Жид?... Я знаю, що вони воюють і без крови не можуть... Без крови нема війни... Тільки я хотів-би, щоб замість молодої пролилася моя стара, моя мудра, моя зимна кров... Їм же все одно, кого-б не розстріляти, аби лише розстріляти, а так було-б дуже добре... Б-бах! і немає Аврума Штуцмана, богобоязливого і справжнього Жида, але за те є богато молодих і дужих людей, які будуть жити і згадувати мене... Поможіть-же мені!...

Схопив мене за руку своїми кістлявими руками і зойкнув:

— Благаю вас!...

— Що-ж я можу?! — озвався я, вражений мовою старою. — Я нічого не можу!...

— Чому?! То-ж це я хочу не тільки за Жидів, а за всіх молодих, які гинуть тепер!... За всю молоду й дурну кров хочу віддати свою стару і мудру!... Хіба-ж то не варто, га?...

— Так, то так, але як це зробити? — сказав я. — Потім, чого ви з цим прийшли до мене?...

— Як то чого?! — суворо озвався він. — Я бачив, як ви обороняли Боринну, я знаю, як ви обороняли инших мужиків і Жидів, а через те прийшов до вас...

— Ну гаразд! — заговорив я, не знаючи ще й сам, що робити. — Зайдіть завтра вранці і ми щось зробимо...

— Зробимо, кажете?! — зрадів він. — О, я так і знав!... Це-ж так просто: За всіх — один!...

— Так, так!... Ми обов'язково щось зробимо!... Мусимо зробити!...

— Спасибі вам, спасибі!... Тепер я піду читати святу Тору, а завтра вранці: За всіх — один...

Вклонився й вийшов... Зачинивши за ним двері і зоставшись сам, я намагався щось думати і не міг. Голова горіла, як у вогні. Я чудово розумів одно: цей старий Жид був звичайною жертвою сучасних життьових переживань, але звідки в нього взялося таке чудне бажання?...

— Ну й звідки?! — в сотий раз питався я сам себе і не міг знайти відповіди.

* * *

Чуть світ мене розбудили. Посильний зі штабу, задихаючись, говорив мені, що ворог прорвав наш фронт і що ворожа кіннота вже в наших тилах. Схопившись, я миттю, вибіг на вулицю, по якій уже тяглася довга валка наших возів і тут цілком несподівано, зіткнувся з Аврумом.

— Я вже готовий! — закричав до мене ще здалеку.

— На жаль, ваша саможертва зайва! — сказав я. — Ми відступаємо і сюди прийдуть ті, що були вже тут!...

— Прийдуть ті?! — зчудувався він. — Прийдуть ті, кажете?

— Так!... Вони тут скоро будуть!...

Він узяв мене за руку і промовив:

— Тоді я до них піду, або так до когось!...

Одвернувся і пішов від мене. Не встиг я пройти десяти кроків, як почув за собою вистріл і слідом за ним несамовитий крик. Обернувшись, побачив якогось козака на коні, з рушницею в руках, який ще раз вистрілив на Аврума. Аврум махнув руками й повалився ниць на землю, просто під колеса возів. Підводчики зупинили коні і співчуваючо захитали головами. Козак штурхав острогами свого коня і придурковато всміхався.

— За що ти його вбив? — кинувся я до козака.

Той, не перестаючи так-же придурковато всміхатися, сказав:

— Треба було вбити, так і вбив!... Хай не шпіонить!...

— Він божевільний, а не шпіон!...

— Божевільний?! — здивовано озвався козак. — А пан „прокурор“ казали, що він шпіон і що його треба розстріляти!...

— Коли-ж він казав?

— Ще вчора, як він до вас приходив!

— Підводи, вирушай! — почулося десь із заду.

Два лужих підводчики в кожухах взяли трупа за плечі й за ноги і поклали його під тином. Козак вдрив коня нагаєм і підводи рушили.

Якийсь час я ще стояв над трупом і думав, — чи оскаржувати козака, чи ні, але ні до чого не додумався. Вирішив розпитатися самого „прокура“, але між козами його не було. Вже за містечком, в яке по наших слідах увійшов „ворог“, стало відомо, що як „прокурор“, так і гетьманчик, втікли кудись...

І одна тільки думка непокоїть мене ще й по цей день.

— Не хотілося-б мені, щоб ті, йдучи по наших слідах, думали про себе, що вони „ліпші“...

25-го серпня 1921 р.
м. Збараж.

„ДРУГ МЕРТВИХ".

(Із записної книжки).

Втікали. Просто полем. Через жита. Спіле кокосся било по очах, але ми на те не вважали. — Часу не було...

Я біг попереду, а товариш Сиверин слідом за мною. Тиждень тому я стрінувся з ним у великому місті і після де-яких розмов так потоваришували, що вирішили разом піти на села і створити свою власну повстанчу ватагу. Ватагу ми створили і це був перший наш виступ. Здавалося, що сили в нас було досить, план виступу був також не злий, але... Ворожі вершники немилосердно толочили збіжжа і гонилися по наших слідах...

Спотикаючись об мурашники на межах, ми розгубилися й зосталися цілком самотні й безпорадні серед широких подільських ланів. Інстинктивно ховали голови в жито, а до грудей притискали єдине своє добро: я записну книжку „з революційними" сентенціями, а він „шкіцівника" з типами повстанців. Обидва ми були переконані, що носимо з собою щось незвичайно цінне, багато раз цінніще за всю нашу повстанчу ватагу.

Все наше стремління було скероване в напрямку якогось незнайомого села, де ми сподівалися знайти собі певний притулок. Напружуючи всі свої сили, ні на хвилину не розгинаючись, ми так завзято перебірали ногами, що аж в ушах гуло...

Раптом межа, по якій ми бігли, кінчилася й перед нами, як із землі, виринув високий деревляний паркан. Не довго думаючи, в одну мить ми перелізли через нього й опинилися на старому, запущеному цвинтарі. Між зеленими вишневими кущами стояли старі й похилі деревляні хрести та вилинялі статуї

святих, з чого було видно, що цвинтар був католицький. Спершу всього, ми по заячому озирнулись на всі боки і, притулившись між двома маґнатськими склепами, стали прислухатись, чи не біжать за нами. До нашого слуха доносилися з далеку приглушені людські голоси і тупіт кінських копит. Догадувалися, що то вороги „ліквідують“ остатки нашої ватаги і так сиділи і мовчали.

— Хе... — несподівано хекнув Сиверин, зазираючи до свого „шкіцівника“. — Цілих сім малюнків загубив... Треба вертати...

— Тсс... — озвався я до нього. — Сиди тихо... не будь Бульбою..

— Але ж, бійся Бога! — захвилювався він. — То ж сім малюнків: сам Горлоріз між ними!...

— Нічого вже не зробиш... — заспокоював я його, хоч знав добре, що не так-то легко він зможе заспокоїтися. Вся справа в тому, що він на протязі двох днів малював якогось прибудного повстанця, який мав звіроподібне лице і витратив на нього стільки енерґії, скільки не витрачав на змалювання найбільших і найстрашніших руїн. Закінчивши, назвав його „Горлорізом“ проти волі самого оригінала, який урочисто називав себе Яструбом, і збірався їхати з ним кудись аж до Кракова, чи що таке. Тепер він з убійчим виразом лиця дивився на мене і заклопотано чухав потилицю.

— Сім малюнків... Цілих сім і Горлоріз між ними... — шептав він.

— Та ви ще раз намалюєте! Мовчіть! — вже майже крикнув до нього.

— А як його вбили, то що тоді? — цілком серіозно схопився він і навіть підвівся на ноги.

— Сидіть! Чорт-би вас узяв! — смикнув його за поли обшарпаного піджака.

В той час двері в однім склепу відчинилися й перед нами стала якась дивовижна постать, яка нагадувала собою тих „Христа ради юродивих“, що на московських образах малюють. Тонка, висока, сутулувата, з оброслою сизо-рудим волоссям головою, в якомусь дивовижному лахміттю, з голими до колін но-

гами, він пильно дивився на нас своїми великими сіро-зеленими очима і всміхався:

— Що, голубята мої втікли?...

Товариш Сиверин, роззявивши рота, дивився і мовчав, а я з труднощами старався перебороти биття власного серця.

— Питаюся вас, а не німих могил! — крикнула чудна постать. — Що, втікли?...

— Здається .. — сказав я.

— Не „здається", а таки втікли! — промовив він поважно. — Тут схованка певна і звідси вже ніхто назад не вертається до тих...

Підняв у гору довгу й кістляву руку і поважно показав у поля.

— Ну-да! Мертвим однаково лежати. — Несподівано озвався товариш Сиверин.

— Однаково, кажете! — здивовано повернулась до нього постать. — О, ви дуже помиляєтеся! Мертві все знають, все розуміють і всім цікавляться, а тільки не все їм миле...

Сиверин ніяково гортав свого „шкіцівника".

— Малюєте, може? — кивнула постать головою до Сиверина. — А ну покажіть!

Той боязко простягнув йому зшиток, а сам навіть не порушився з місця.

Дивна постать взяла правою рукою зшиток, а лівою стала шпортатися за пазухою. Ми насторожено стежили за кождим її рухом, але вона несподівано витягла в золотій оправі окуляри і стала розглядати малюнки.

— Добре! Дуже добре! — бурмотіла постать сама до себе. — Перспектива трошки того, але рисунок добрий... гм... того... тіни.. світло... — Я глянув на Сиверина. Він стояв, як зачарований і очей не зводив з постаті.

— Добре! Навіть дуже добре! — сказала постать в голос, віддаючи зшиток.

Сиверин, тремтючи всим тілом, підступив на крок і, ледве чутним голосом, запитався:

— Дозвольте вас спитати, з ким маю честь говорити?

Постать нервово скрунула головою й урочисто вирікла:

— З вами говорить Друг мертвих!..

Сиверин відступився. Я інстинктовно притулився до склепу. Не було сумніву, що ця постать являється звичайним божевільним.

— Що злякалися?... — засміялася постать. — Як що так, то проговоріть тричі „Да воскреснеть Бог..“ Це дуже помагає... Я часто вживаю цеї молитви, бо між мерцями також є зволоч, якої нічим не проймеш.

— Нам нема рації говорити цеї молитви, бо, надіємся, що маємо справу з живим і порядним чоловіком. — Обережно зачав я говорити, щоб чим небудь не образити його, але він махнув рукою:

— Кажіть просто! Мені цікаво почути, як тепер говорять там! Коли я ще не був другом мертвих і блукав по тому світу як вільний артист-маляр то так само чудувався з усього...

— А пан, дозволю собі запитати, також маляр? — зацікавився Сиверин, перемагаючи свій переляк.

— Так! Малював і виставляв..

— Де пан виставляли?

— В московських „Передвижников“, у Цюріху, в Парижі й Римі...

— Ах, то пан напевне великий маляр! — скрикнув Сиверин. — Як же вас величати?

— Я Друг мертвих! — нахмурилась постать. — Чого вам більше?..

— Я... я так собі... — залепитав Сиверин, відступаючи до мене.

— Мовчи, товаришу! — сказав я до нього. — Пан Друг мертвих сам нам усе росповість...

Постать вдоволено всміхнулася:

— Рація, пане, рація... Всьому є своя міра... Коли є міра терпінню, то чому не може її бути для звичайної цікавости?...

Затих і став чогось прислухатися. Очі його широко роскрилися, а губи ворушилися, наче щось шептали. Раптом скрунув головою і сказав:

— А знаєте, що вас шукають... Вони зараз їдуть тією самою межою, якою ви втікали і збірають якісь малюнки...

— То мої малюнки... Цілих сім і Горлоріз між ними... — прошептав Сиверин поблідлими устами.

— Так, так!... — сказав з докором Друг мертвих. — Цілих сім малюнків і вони сюди їдуть...

Витягнув вперед голову і став знову слухати. Слухали й ми, але крім підподьомкання перепілок, та стрекотання пільних коників, нічого більше не чули.

— Ходім звідси! Ходім до пана Дубицького! — враз вхопив мене за руку „Друг мертвих". — Вони вже недалеко...

— До якого Дубицького? — спитався я, визволяючи від нього свою руку.

— До бувшого дідича.. Він добрий мій приятель і охоче перехова̀є вас у себе...

— Ані, сукіни сини, на кладбіще удралі! — почулося в полі.

— Тихо! — прошептав Друг мертвих. — Йдіть за мною... — зігнувся і швидко побіг між нагробками. Ми ледве встигали за ним, не дивлячись на те, що він коло де-яких нагробків зі статуями святих зупинявся і кланявся, а деяких по дружньому сварив пальцем, але хід його від цього не зменшувався.

Зупинилися коло невеличкого, густо заростого зеленим мохом та кущами низькорослої акації гробівця, залізні двері якого були вкриті червоною їржою.

— Отут... — шепнув Друг мертвих і, зігнувшись до долу, наліг в низу на двері.

Двері легенько заскрипіли і ми увійшли в темний гробівець і зараз-же зачинилися. Пахнуло вогкістю і зітлілим трупом. Голова запаморочилася, в очах заблимали жовто-зелені вогники, а серце наче заніміло. Сиверин тулився до мене і дріжав, як у пропасниці.

— Сидіть і мовчіть, голубчики мої! — заговорив пошепки Друг мертвих. — А я тим часом трохи з господарем поговорю...

Відійшов від нас в глибину гробівника і гаряче зашепотів:

— Нічого, пане Дубицький нічого... кажу вам, що люде добрі... Нехай посидять... Потім уже, пане Дубицький, потім... Ви мертвий, то вам все одно, а їм небезпечно... Треба тихо... Так, сонце... Пташки співають...

Ні, жоржина ще не цвіте... Нічого такого не сталося... Воюють, та й годі... Так, так... Звичайно... Не говорять ще...

Говорив так, як говорять коло телефону. Чутно було, як він чемно вклонявся і запевняв:

— Ручу словом чести!.. Порядні!.. Цілком порядні... Я зараз...

Повернувся до нас:

— Пан Дубицький питається, з яких місцевостей родом?

— З Великого Міста... — прошептав я.

— З Великого Міста, пане Дубицький! — переказав комусь наші слова Друг мертвих і тихенько захіхікав. — Хі—хі—хі... хі—хі—хі...

В той час щось десь застугоніло. Почулися кроки де-кількох людей. Коло дверей гробівця зупинилися.

— Ішь сволочь какая!... Беднота друг к дружке жмьотса, а ентот целий дом себе вистроїл!... — почувся грубий голос.

Хтось другий голосно засміявся і штовхнув ногою в двері.

— Кремкія чай! Топором не пробіть!

— Топором не пробіть, а пулей пробіть можно! — сказав грубий голос. — Вот я сейчас попробую!..

— Брось, что за глупості даром пулю терять!... Вот каби етіх молодчіков поймать!... — заговорив другий.

— Да, удралі мерзавци! — зітхнув грубий голос. — Пайдьом, што лі?...

— Пайдьом, но как-же так?... Ентіх іскать уже не будем?...

— Ну їх ко всем чертям!... Наші в деревне, небось, жрут уж...

Сплюнули на двері гробівця, вилаялися і пішли.

— Чулисте? — підскочив до нас Друг мертвих. — Знаєте, пан Дубицький сміявся — сміявся!...

— Чого? — спитався я.

— Він дуже задовольнений з того, що другий раз вмірати не буде...

Два рази ніхто не вмірає. — Я сам один раз уже вмер!...

— Вмерли?

— Еге-ж, вмер!... Чи ви були першого травня минулого року у Великому Місті?...

— Так, був! — сказав я.

— Ну, так може пригадаєте мальовану арку на головній вулиці з „третім завітом?...“

— Так, памятаю!

— Ну, так ото по мому пляну зробили її... Була-б надзвичайна, як би футуристи не зіпсували... Після того, як ще розмалював двадцять вісім парканів, тоді і вмер...

— Цікаво! Це дуже цікаво! — озвався Северин.

— Нічого цікавого!... Малював коники і носив їх на базар замінювати на хліб.. Потім зрозумів, що вмер і пішов на той світ... Й шукаючи по митарствах, зайшов сюди і тут мені сказали, що я ще мушу вмірати, а тим часом попросили бути їх другом... Бачите, мертві потребують якого небудь звязку з денним світом, бо вони виходять тільки в ночі... От і зараз пан Дубицький цікавився, чи ясно світить сонце і чи розцвілася жоржина в ґрафині Браницької... Я й сказав йому, що треба... Надіюся, що й ви станете тут своїми...

— Але-ж ми ще ні разу не вмірали! — озвався дріжучим голосом Сиверин

— Не вмірали, кажете? — здивувався Друг мертвих. — А ви вмріть!... Запевняю вас, що тут ліпше... Так навіть ґраф Стемпковський каже... Йому добре було там, але тут ще ліпше... Ґрафиня Браницька також задовольнена... Знаєте, її донька ще й досі така, як за життя... Тільки все соромиться і не їсть нічого... Якось приніс їй суниць, а вона й не подивилася... Я тільки не розумію Каноніка, бо то взагалі чудак... Лежить собі й удає святого... Не люблю його... Так, так...

— Бачите, я ще вчуся! — сказав Сиверин. — Це я випадково попав до повстанців...

— А так, пане, ми ще мусимо жити! — сказав і я.

— От чудні люде! — вдарився об поли Друг Мертвих. — Жити і жити!... А що буде, як я не випушу вас звідси?...

Ми мовчали. — Справді, двері в гробівці міг відчинити тільки він. Робилося страшно. Обережно, як мога лагідніше, я зачав говорити:

— Правду кажучи, ми сюди попали цілком випадково, втікаючи від ворогів, а через те ще й не можемо зрозуміти дійсної суті тієї смерти, яку ви нам пропонуєте... Мене особисто це дуже цікавить і я охоче залишився б з вами, як-би ви ліпше познайомили мене з місцевими звичаями...

Друг мертвих засміявся:

— Так і кажіть, а то — жити, жити... Фе!... Гидко слухати!... Ми зараз підем до ґрафині Браницької і ви все узнаєте ..

Нахилився до дверей, потягнув за щось там і вони відчинилися. Червона смуга заходячого сонця впала на наші бліді лиця й освітила частину гробівця, де стояла роскрита метальова труна з пів зітлілим трупом польського пана.

— До побачення, пане Дубицький! — вклонився в бік труни Друг мертвих.

Ми всі разом вийшли на свіже повітря. Зачинивши двері, пішли вузенькою стежкою в напрямі каплиці, де, як казав Друг мертвих, спочивала ґрафіня Браницька. Проходячи коло одного не так-то старого гробівця. Друг Мертвих смикнув мене за рукав:

— Зверніть увагу, зверніть!

Я зупинився й прочитав: S. P. Jan Czerwiński, żył lat 45, zmarł 14 czerwca 1910 r., Prosi o Anioł Pański.“

— Ян Червинський! сказаз я. — Щось нічого не розумію.

— Ото ж! — промовив Друг мертвих. — Оцей самий Червинський в 1905 році ціле село знищив з Черкесами, а тепер черви його нищать .. Кажу вам, що такі там черви... такі черви, що не дай Господи... Просто поїдом їдять...

Почуття якоїсь незвиклої огиди пройняло мене аж до кісток, одначе я постарався удати дуже зацікавленого і живо запитався:

— І звідки ви це все знаєте?

— Гм... Я все знаю... Мені оті росповідають...

Він обернувся й показав на ряд похилих деревляних хрестиків під парканом.

— Знаєте, — казав далі Друг мертвих, — він їх так боїться, що навіть в ночі не виходить з труни... До того ж він і не говорить ні з ким, бо трупним ядом вдавився...

— Як то так? — запитав я.

— Цілком просто. Зібрався той яд до купи і став йому в горлі... Затвердів, як коралевий камінь... Оті, що під парканом, знають це і сміються...

— Якже вони сміються?

— Отак, сміються, тай годі! Кажуть, що пан і в труні хоче з коралями бути, а того й не знають, що то йому мука...

Друг мертвих важко зітхнув і тихо додав:

— Мені також мука...

— Яка?

— Є тут такі, що й не люблять мене... В ночі часто нападають на мене... Вони навіть у день блукають тільки все крадькома.

— Хто-ж це вони, такі неспокійні?

— Все військові... Майже кождий з них не хотів умірати і майже кождий хотів би вернутися до життя... Вони дуже злосливі і часто навіть вбитки всякі живим людям роблять... Ог, наприклад, ви думаєте, що оті вершники самі сюди догадалися заїхати?.. Нічого подібного! Їм і голову це не приходило, а тільки один вбитий „деникінець“ провадив їх сюди і, навіть, аж до самого місця схованки був привів, та на щастя, вони були не дуже-то догадливі... Взагалі тут досить буде для вас цікавого...

В той час Сиверин нахилився до мене і прошептав:

— В мене голова болить і то так чудно, що я сам не знаю, як!... Давай, втічем від нього, бо далебі зі мною щось станеться!...

Я непомітно кивнув до нього головою, а сам підійшов до Друга Мертвих і вклонився:

— Я і мій товариш вважаємо своїм обовязком сердечно подякувати вам за ваше щире відношення до нас і, разом з тим, дуже вас просимо мати нас на увазі, яко своїх заступників на посаді посередників живих із мертвими...

Друг мертвих здивовано дивився на мене, не знаючи, що сказати, але його виснажене голодом лице росцвіло божевільною усмішкою. Не даючи йому змоги думати, я говорив далі.

— Так, як ми люде ще живі і цілий день нічого не їли, то нам необхідне десь попастися трохи...

— Попастися?! — Захоплено скрикнув Друг мертвих. — Оце чудово! Не їсти, а пастися!...

— Так, попастися трохи! — говорив я. — Ми підемо на годинку в поля і нарвем собі колосся...

— Ну, а до ґрафині Браницької коли підем? — спитався він понуро.

— Зараз-же, як тільки вернемся! — живо сказав я. — А ви тим часом попередіть її і відрекомендуйте нас, як слїдує...

— Ну, добре! — згодився він. — Тільки, от, чи не маєте ви візитових карток?... Вона-ж ґрафиня, пані велика і треба все по правилу...

Ми витягли перші, які знайшлися в наших кишенях картки випадкових знайомих і подали йому.

Він уважно прочитав їх і промовив:

— Тепер все в порядку!... Ви йдіть і не баріться там, а я буду вас ждати на своєму місці. Для когось иншого, то я не згодився-б так стояти, але для вас постою... Бачите, я тут не звичайний собі дурень, а зі мною справжня аристократія дружить .. Через це мене так і оті пролетарі не люблять...

— Ходім! — звернувся я до Сиверина. — Не гаймо часу!

— Йдіть собі, та тільки вертайте скорше! — сказав Друг мертвих. — Я з вами й не прощаюся!...

— Для чого прощатися, як ми зараз-же тут будем, поспішився я сказати йому.

Він згідливо хитнув головою і став замислено дивитися на червоний захід.

Я схопив Сиверина під руку і ми поважно подалися до того місця, де так несподівано попали в таку дивну гостину.

Перебравшись через паркан, ми знову опинилися на тій самій межі, на якій ще не так давно почували себе в небезпеці, і спокійно подалися в поля. Пройшовши з гони, вийшли в якийсь яр і подалися ним просто на захід, надіючись до ранку дістатися до Проскурова, де в той час знаходилися „наші“...

1921 р., 28. серпня.
м. Збараж.

„ВОЄНКО“.

(Із записної книжки).

I.

Почував себе незвичайно: як перед першим причастям. Навколо гомін віковічних лісів, а просто — вузенька, заболочена дорога. Иду собі і, слухаючи того гомону, згадую вчорашнє... хвилинами чую, як по шкірі проходять дріжаки, волосся на голові ворушиться, а на руках виступають сироти. — Настирливі думки проклятого Великого міста то налітають, то відлітають, як спасівчані мухи... Змагаючись з ними, уважніше починаю слухати шепоту соснових віт і придивляюся, як грають на дубовім листі узорні плями вечірнього сонця... І, не знаю через що саме, згадавсь мені Печерський монастир і звуколірний спів чернечого хору — „Світе тихий, святої слави...“ Враз зупинився і зловив себе на дивовижній лайці: — „У-у-у чрезвичайка проклята!...“

Серце якось чудно забилося й затихло. Ноги важкі й непорушні, наче ті вулики, що висять на деревах, привязані там дбайливою рукою поліщука. „А поліщуки дуже дбайливі... — блиснула в моїй голові несподівана думка. — Дбайливі, але темні... Дуже темні...“ Йти не сила. Звертаю з дороги й лягаю на зеленім моху під старим, кремезним, гильчатим дубом. З хвилину лежу непорушний, як придорожній камінь, пильно дивлюсь на клаптик синього неба й чогось наче чекаю. — Ах, так! Оті чудні слова поета:

„На одвічно вічній і святій блакиті,
Став Христос над світом у селяньскій свиті!...“

— Дурниця! Ніякої блакиті не має! Є одна червона революція і чрезвичайка, еге!..

Схоплююсь на ноги. Думаю: Невже це я сказав?!.. Звичайно я, бо навколо один тільки ліс і гомін урочистий, як... як... „Світе тихий, святої слави“... — розлягається луною по лісі. У висках застукали маленькі молоточки. Щоб переконати себе в тім, що не божеволію, вийманю з кешені записну книжку й починаю читати. Нічого особливого. Читаю зовсім добре, а також розумію написане:

„10. червня, 1920 р., Київ. — Міст на Дніпрі зірвано. Свята Софія обстрільна з важких. Музей розбито. Університет горить. Комендатура евакуюється. Військо втікає. Червоні за Дніпром. Їду на своє рідне Полісся.“

І ось уже цілих дві неділі йду і їду, а Полісся все ще впереді. Всією душою до нього, а воно все ще далеке й недосяжне. Ціла низка гарячих днів і холодних ночей загубилось в моїх митарствах, але я вперто йду вперед, бо прагну спокою. Якого небудь, але спокою..

Часами голодний, часами безпритульний, я не падаю духом і не трачу віри в те, що в затишних закутках борів, серед барвистих луків, досить ще тихого спокою і досить ще чуття, якого вже давно не має там, де по цілих днях гримають гармати, а в темній душні літні ночі роспачливо б'ються об небо пломінні крила „червоних півнів“..

Стомлене сонце сідало на спочивок. Високі й стрункі стовбури соснини засвітилися червоним блеском, наче велетенські свічки в якомусь величньому храмі. Дивився на них і несвідомо шептав: „Тут, навіть, молитися можна“...

— Добрий вечір, товаришу!

Озирнувшись, побачив перед собою в потертім френчі „захистного“ коліру, у синіх штанах „ґаліфе“, чорнявого, з голеним і таким нервовим лицем, високого панка.

Добрий вечір! — відповів я йому, як крізь сон, все ще не можучи визволитися від того чудного настрою, який опанував мною під час моєї самотньої мандрівки.

— Куди йдете? — спитався він мене.

— Ще й сам не знаю — по щирости признався я. — Просто сюди, на Полісся...

Він якось чудно всміхнувся і співчуваючо хитнув головою:

— Ви, певне, з якогось великого міста?

— З Київа...

Панок змірив мене поглядом своїх карих, трошки злотних очей і промовив:

— Може б ви зі мною були, га?

— А де то?

— Отут в селі, при волосному Ревкомі.

— При Ревкомі! — скрикнув я здивовано. — Так червоні вже й тут є?

— Давно вже! — сказав панок. — Прийшли й пішли далі. Певно вже аж за Берестям...

— Хто-ж ви такий? спитався я його.

— Петро Коцюбенко? сказав він, простягаючи мені руку. — Колишній студент правник і соціяліст революціонер..

— Ви тутешній?

— Ні, я також прийшов!

— Що ж ви тут робите?

— Раніш учителював, а тепер керую справами Ревкому.

— Хто-ж ви по положенню?

— Писар і заступник голови Ревкому.

— Ах так! — сказав я. — Тоді ви почуваєте себе на певнім місці!

— А ви як? — всміхнувся він до мене. — Певне контрреволюціонер!...

— Який там контрреволюціонер! В 1906 році власноручно підпалював паньскі скирти. — Несподівано для самого себе сказав я йому.

Він нахмурив суворо брови й пильно подивився мені в очі.

— Ви брешете! — сказав він через хвилину. — Ви ніколи і нігде нічого не палили і не будете палити...

— Як можете знати? — заперечив я, бажаючи переконати його в своїй революційности.

— Видно пана по холявах! — зарегатався він і несподівано сказав: — Ходім.

Повернувся до мене спиною, майже бігом, кинувся на дорогу. Я стояв на своєму місці, не знаючи сам, що робити. Як поведінка, так і розмова цього дивного панка, здавалася мені не тільки чудною, але й непевною. — Хто його знав, що він за чоловік?! — думав я про себе в той час, як він уже стояв на дорозі і нетерпляче кричав:

— Ну, ви приблудний інтеліґент, довго ще там будете думати! Чи хочете, щоб я вас ще просив?

Сміючись, вийняв з кешені свого френча мавзера й показав:

— Бачите оцю штуку?!...

— Божевільний якийсь напевне! — подумав я про себе і сказав голосно: — Бачите, я дуже давно не був у лісі!... Знаєте я дуже люблю ліс!...

— Гм... — заговорив панок. — Ліс дуже гарна штука, але його скоро не буде!...

— Чому?

— Товариші селяне знищать.

— Як так?

— Дуже просто! Вирубають його, та й годі...

— Ви думаєте?

— Гм, напевне знаю!

Розмовляючи так з ним, вийшов на дорогу і став поруч нього. Він став і, дивлячись замислено на освітлені сонячними промінями стрункі стовбури високих сосон, сумно говорив:

— Пропаде ліс, звичайне пропаде! Рубають, аж тріщить, кажуть, що пролетарські закони проводять у життя...

— Хто каже? спитався я.

— Селяне!... Хтож инший?... — гірко відповів він. — Оце приходив подивитися, чи богато вже знищили...

— То-ж ліс, здається, ще цілий — сказав я.

Лице його болюче зморщилося:

— Цілий?!.. Ви, товаришу, ще не бачили нілого... Ще не бачили, як гине краса... Я сам, знаєте, соціяліст-революціонер і стою за соціялїзацію, але це щось незрозуміле...

— А ви-ж кажете, що керуєте справами Ревкому, так чому не забороните!

— Не можу, товаришу! Не можу, бо так хоче сам голова Ревкому!

— Хто він?

— Ви його побачите!

Поклав мавзера в кешеню, здійняв свого студентського кашкета і, цілком несподівано, заспівав: „Світе тихий, святої слави"...

Серце забилося, а в голові виринула якось неясна, але настирлива думка.

— То ви співали в лісі пів години тому? — спитався я його.

Він перестав співати і здивовано звернувся до мене:

— Я вас хотів спитати про це саме!

— Дивно! сказав я.

— Гм, дуже навіть — промовив він. — Ходім!...

II.

Волосний Ревком знаходився в помешканю ліквідованої Волосної Управи, де колись була жидівська корчма. У великій, вимазаній білою глиною, кімнаті містилася канцелярія Ревкому і відбувалися засідання. В передньому кутку образ невідомого святого в архирейських ризах, голова якого була заліплена аркушем синьої бібули, з намальованою червоним олівцем шестикутною звіздою. Коло образа стояв великий сосновий стіл з пляшками, а коло нього де-кілько обшитих зеленим аксамитом делікатних стільців, на яких валялися якісь папери й часописи. На стінах, починаючи від образа і аж до самого порога, висіли барвисто розмальовані плякати з революційними гаслами: „Війна палацам і спокій хатинам", „Немилосерно боріться з вошею, бо вона гірша сотні буржуїв" і „Світовий пожар в крови, Господи благослови!..." Дарма, що вже вечоріло і в хаті стояла невиразна сутінь, все-ж таки було видно, що цегляна підлога дуже засмічена недокурками й курячим піррям.

— Сьогодня реквізиція курей була. Насмітили трохи... — сказав до мене Коцюбенко, йдучи до столу.

Я, мовчки, роздивлявся по хаті і вдихав у себе задушливе повітря Ревкому, яке чаділо махоркою, цибулею і чимсь таким кислим, чого вже ніяк не можна було розібрати.

— Ну й пахне тут у вас! — сказав я.

— Хіба? — здивувався Коцюбенко.

Я відчинив вікно і став коло нього. Разом зі свіжим повітрям, в хату вкотилося широкими хвилями настирливе кваканья жабів на болотах і незвикло сумний спів якоїсь лісової пташки. Згадав соловйові пісні в київських садах на Печерську і щось болюче стиснуло за горло. „Не скоро, мабуть, доведеться чути їх знову“... — подумав я про себе і спитався в голос:

— Тут у вас солов'ї не співають?

— Які там солов'ї на службі в народа? — засміявся Коцюбенко. — Тут навіть жабів нема коли слухати.

— Ви переконано працюєте?

— Як би там не працював, але працюю! Яке в чортового батька може бути переконання там, де йде сама огидна боротьба за шматок насущного?...

— А я думав, що ви з переконання... — почав було говорити я, але він мене перебив:

— Були часи, що працював і з переконання. Як була Центральна Рада, то ночей не досипав. З села в село кидався і скрізь галасував: „Товариші селяне! Тепер, мовляв, революція і свобода, через те всі панські землі стали загальним добром. Досі ми з кацапами жили в одній царській державі, а через те кацапи полізуть тепер до нашого чорноземчику, бо на Московщині нічого їм робити з тими пісками та болотами. Отже, нічого спілкуватися нам з кацапами, а треба зробити Самостійну Україну і забрати собі всю свою земельку...“

— Чи не коміки?! — несподівано вирвалося з моїх уст.

Коцюбенко спалахнув і аж на ноги схопився:

— А ви що таке?! Інтеліґент! Анемія ходяча! Немічбліда!

Признатися по правді, я оторопів трохи, але зачеплене за живе самолюбство, само заговорило, як того вимагали обставини і „мода“.

— Я людина цілком вільна і по своїх переконаннях справжній анархист-індивідуаліст... Ніколи ні до якої політичної партії не належав, але завжди був за революцією...

Коцюбенко тільки руками розвів.

— Як бачу, то ми обоє рябоє і нічого нам сперечатися! Я теж такий анархист, як і ви, тільки з тією ріжницею, що ви втікаєте від того, що хитріше й сильніше за вас, а я, навпаки, — йду до нього і згоджуюсь з ним...

— Алеж-ви самі казали, що являєтесь цілком безвладними проти того, що діється тут — сказав я.

— Так, я сказав! — зморщився він. — Але селянство є сила самого чорнозему і її треба поважати...

— Мені здається, що не всяка сила заслуговує на це, тим більше сила селянська, яка по суті є цілком сліпа...

— Сліпа, але для таких анархистів, як от ми, вона дуже корисна.

— Не розумію!

Коцюбенко підійшов до мене і плеснув мене по плечу:

— Дуже просто, товаришу! Я був там, звідки тепер вигнали вас. Я блукав так, як тепер блукаєте ви. Тепер я сиджу собі тут і ви також можете сидіти. Зроблю вас своїм помішником, або лісничим, і сидіть собі та тільки жабів слухайте...

— Не сказав би я, щоб це було так приємно.

— Ах, так ви приємности шукаєте!... Ну, що ж, тоді йдіть собі в нетрі, печери, пущі, або еміґруйте за кордон!... Але скажу вам по правді, що нігде ви не знайдете спокійнішого місця, як тут!... Знаєте, небезпеці завжди треба сідати на самий ніс, от так, як муха сідає волові...

— Гаразд! — сказав я. — Я вам, товаришу, буду дуже вдячний, тільки мушу сказати наперед, що революційний робітник з мене буде не дуже-то добрий.

— Пусте! — якось чудно всміхнувся він. — Мені потрібна тут людина! Ви розумієте, — людина!

Вірте мені, товаришу, що як тільки я вас побачив у лісі, так почув себе наче на полюванню. На мене так повіяло минулим з того чудового Великого міста, що я за всяку ціну вирішив зоставити вас у себе. Ви знаєте, що тут ні з ким слова обмовити, хіба що...

Зітхнув і махнув рукою в бік пляшок на столі. Потім підійшов до дверей і крикнув:

— Товаришу-діду! Принесіть сюди світло!

За дверми щось заворушилося, закашлялося й незадовольнено прогугнявило:

— І ніколи нема тобі спокою ніякого!...

Коцюбенко широкими кроками пройшовся по хаті і знову підійшов до мене.

— Наш Ревком складається з трьох членів: селянина Журибіди, бувшого унтера царського війська Підкуйноги і мене, при чому Журибіда являється головою Ревкому і, разом з тим, носить всі почесні адміністративні назви, як от „Опродоком“ та „Зідком“, Підкуйнога — начальник міліції, а я фактично всю роботу роблю...

— Для чого? — спитався я, скорше з чемности, ніж з цікавости.

— Для того, щоб не допустити сюди яких небудь зайд з центру, яких можуть просто призначити — сказав він.

— Ось як?!

— А так! Повітовий комісар знає, що в нас уже існує весь адміністративний апарат і не докучає нам. Якось прибув сюди один комісарчик з червоноармійцями, так я нагодував їх, напоїв і вони поїхали собі тихо.

— І довго так прийдеться сидіти?

— Хто його знає? Певне аж до зміни!

— Якої зміни? Звідки?

— Всякої! Мусить-же вона колись бути! Є-ж десь там якісь повстанці, Петлюра, Петрушевич, Скоропадський...

— Навіть Скоропадський?!

— Хіба нам не все одно?

— Я думаю, що не-все одно, коли гратися в Ревкоми всякі...

— А що нам такого станеться? Ми звичайні інтеліґентні робітники. Скрізь можемо бути корисними. Головне, вміти своєчасно з'орентуватися й прилаштуватися...

— І це говорить ес-ер? — сказав я.

— Не ес-ер, а анархист такий, як от ви! — відповів він. — От поживете тут трохи, то побачите!

— Хотів би я вашого Журибіду побачити. Напевне цікавий чоловік, коли головою Ревкому зробився?

— Я його думаю ще й Воєнкомом зробити!

— Що то таке?

— А то воєнний комісар! Сьогодня отримав припис негайно вибрати такого, бо, мовляв, — волость мусить мати певну військову силу.

В хаті стало зовсім темно. Плякати кудись позникали, а в кутках скупчилися чорні тіни.

— Ну й сторож же! — крикнув Коцюбенко. — Буйвіл якийсь...

В той час двері відчинилися і в хату увійшов старенький, білобородий, в постолах, в білих штанах і сорочці, сутулуватий дідок. В своїх старечих тремтючих руках він тримав велику воскову свічку і, коли ставив її на стіл, то робив це так обережно, наче вона могла розхлюпатись. Поставивши на стіл свічку, він помалу нахилився над одним стільчиком і став його гладити рукою.

— Що ви там робите, товаришу-діду? — спитався Коцюбенко.

Дід підвівся і жалібно, якось по дитячому, сказав:

— По ліквізіції попалися бідні стільчики, по ліквізіції..

Коцюбенко нервово забігав по хаті. — „А ліс гине!... А ліс гине"!... — повторював за кожним кроком. Раптово підбіг до стола і взявся за пляшку. Підняв, глянув проти світла, кинув і взяв другу. Другу також кинув і схопився за третю, але вже навіть і не дивився.

— Чого всі пляшки порожні? — суворо звернувся до сторожа.

Той, не поспішаючись, помалу підвів свою голову і сказав:

— Та то, мабуть, товариш Ривко винив!.. Ви кудись ходили, а він з товаришом міліцейським частувався...

— А, ну, покличте сюди того міліцейського!

Дідусь глибоко зітхнув і, наче не чув нічого, продовжував стояти на одному місті.

— Ви чуєте товаришу-діду? — нетерпляче промовив у друге Коцюбенко.

— Чую, товаришу! — сказав нарешті дідок. — Все чую, а тільки думаю про це, як воно в світі Божому діється оте все?... Те туди, а це сюди, те так, а це сяк і ніяк ладу не добереш, що воно й до чого?...

— Про що це ви діду? — спитався я його.

Він здрігався і злякано видивився на мене. Як видно, він тільки тепер побачив мене і не знав, як саме поставитись до мене. Його старече лице якось чудно здрігалося, а сірі очі швидко перебігали то до мене, то до Коцюбенка.

— А я й не запримітив, що в нас чужий пан сидить — сказав він, беручись рукою за потилицю.

— Не пан і не чужий, а товариш і свій! — озвався Коцюбенко.

— Товариш і свій?! — здивовано повів бровами дідусь. — А я думав, що пан якийсь, а воно он що!... Скрізь товариші, свобода та ліворуція... Хіба-ж не диво, що отой злидар Журибіда так роспоряджується тут?.. То-ж він ніколи путящим наймитом не був, не то щоб...

— Діду! — сердито крикнув Коцюбенко. — Годі балакати! Йдіть. куди вам сказано!

Дідусь затих, зігнувся, скорчився і так пішов до дверей. Але вже аж в дверах прошамкотів:

— Товариші, все товариші!...

III.

По стінах затанцювали тіни. Свічка палахтіла й чаділа, а прикрий дух пригарі нагадував шось далеке, забуте й сумне, не то чиїсь похорони, не то Страсті Христові в Чистий Четвер... Коцюбенко заклопотано шпортався в кучах ґазет, що лежали на столі і тихенько наспівував:

„Ми всіх катів зігрем на порох,
Повстане військо злидарів"...

З вікна тягло вогкою прохолодою, з якою стелився по хаті легкий аромат розквітлих маків на городах. Я встав і почав розглядати плякати. Все старе і давно відоме, ще з відти, з Великого міста. Тисячі раз наліплювали їх на всіх вулицях і провулках, тисячі раз кричали про це на мітингах чудні люде і тисячі раз вбивалися в мозок якісь незрозумілі думки, якими вбивалися всі почування серця й пригнічувалася душа... Тисячі раз... Тисячі раз..

В сінях почулися важкі кроки і на порозі з'явився високий, дебелий, кремезний, з великими чорними вусами, в старому жовнірському мундурі, в картузі з червоною звіздою, з револьвером і шаблею при боці, якийсь чоловяга. Тримаючись по військовому, він підійшов до стола на два кроки і, звертаючись до Коцюбенка, гаркнув:

— Честь імею з'явиться, товаріш сіклітар!

— Чому в плящках нічого немає?

— Випілі значіцца! — відрубав чолов'яга.

— Ви, товаришу, зробіть так, щоб було повно! — сказав Коцюбенко. — У мене гості...

Чолов'яга повернувся до мене:

— Честь імею кланяцца! Очінно пріятно познакоміцца!...

Підійшов до мене. Взяв „під козирок" і простягнув руку.

— Начальнік местной красной міліції, — сказав чваньковито.

Коцюбенко перестав шпортатися в паперах і повернув голову в наш бік. Дивився начеб-то спокійно й лагідно, але лице його кривилося і права брова весь час підстрибувала в гору. Раптом він якось рвучко випростався і сказав:

— Потім, товаришу, потім! Зараз робіть те, що вам сказав!

Начальник міліції чогось моргнув до мене і кинувся до стола:

— Чічас всьо будет!...

Позбірав на столі порожні пляшки й виніс їх у сіни. Потім вийняв з кешені дві пляшки і, ставляючи їх на стіл, сказав:

— А вот закусочкі нету!

— Треба дістати! — сказав Коцюбенко.

— Где ейо достать теперіча, када все леглі спать?...

— Пошліть діда до Постернячки.

— Такая буржуаза з дедом і говоріть не будеть... Я, луче, міліціонера пашлю...

— Діло ваше! Ви-ж відаєте господарськими справами!

— Совершенно, нуда! — засміявся кутніми зубами „начальник". — Тето дело мне ізвєсно харашо...

Митю скинув з себе кашкета, кинув його на стіл і побіг у сіни. Через хвилину почувся на дворі його голос. Говорив, наче довбешкою бухав:

— Вазьмьош боханку клєба, немножко аґурцов, і куска трі сала і марш цуда...

Хтось тихо щось говорив йому, але за його голосом не було чутно.

— Штоб мнє чічас бил тут! Понял?

Хтось знову сказав щось, але „начальственний" голос так гримнув, що той відразу занімів.

— Не розґаварівать! Марш! Понял?

— Чуєте? Чи-ж не Цербер? — сказав до мене Коцюбенко.

Хто його знає,.. — озвався я. — Ще не придивився до нього, як слід...

— Цікавий тип і, разом з тим, дурний-дурний!... От, поговоріть з ним трохи...

В той час в хату ввійшов начальник і, звертаючись чомусь до мене, так співчуваючо і по товариському, промовив:

— Знаїте, не образованность такая!... Толькі што пробуждаюцца...

— Це ви про що? — спитався я його.

— Да про етіх саміх товаріщов мужіков, што в красной міліції...

— А ви, певне, вже богато світа бачили? — спитався я знову.

„Начальник“ вирівнявся в самовпевнену позу і стукнув себе кулаком в груди.

— Ого, где я только не бил?!... — зітхнув голосно.

Коцюбенко хитро підморгнув до мене і голосно промовив:

— Товариш підкуйнога багато де-чого бачив і знає! Не те, що ми з вами, все в школах та з одних книжок... Його життя вчило...

— Вот іменно жість!... Сперва в ополченцах служіл, а потом трі года на самой войне бил...

— Я також був на війні, але все в резерві, — сказав Коцюбенко, з ухмілкою.

Підкуйнога весело розреготався:

— Ну, што такое ре ерв?!... Я на самом фронте і в самом огне!... Бил в Румунії, бил в Карпатіях, бил в Галіціянах, бил в Мазурії і скрозь, где только воювалі... Било так, што гавстрійці стреляють, немці стреляють, мадярі стреляють, а ми как только на ура, так чічас нічіво нету...

Балакаючи щось з самим собою, ввійшов у хату сторож. В руках тримав бухінець хліба і миску з огірками.

— Кому оце дати? — спитався він, звертаючись до Коцюбенка.

— А сало где? — кинувся „начальник“.

— Зараз принесу! — буркнув сторож, ставлячи на стіл миску з огірками

— Йдіть ви, краще, самі за тим салом, а товариш-дід нехай сідає коло столу. Сказав Коцюбенко.

Сторож глибоко зітхнув і нахилившись до одного стільця, довго розглядав його.

— Гм... Аж страшно сідати на нього... — всміхнувся.

Потім легенько провів по ньому долонею, здмухнув і сів.

„Начальник“ весь час дивився на нього з нехованою іронічною ухмілкою.

— Не образованность... Только што пробуждаюцца... — сказав і пішов з хати.

— А ви, товариш, чому не сідаєте з нами? — звернув ся до мене Коцюбенко.

— Чому не сідаєте? — проказав слідом за ним і дідусь.

Увійшов „начальник“. Схопив мене за рукав і потяг до столу.

— Прісажівайтесь, товаріщ!...

Коцюбенко повернувся до вікна, взяв там якусь брудну шклянку і, наливши самогону, подав мені.

— Ви наш гість, ви й начинайте!...

— Та я не п'ю горілки! — пробував я відмовитися.

— Вина в нас немає! — суворо сказав Коцюбенко.

— Да, да! Вина в нас не імєєцца! — промовив „начальник“.

— Пийте, що дають! — журно хатнув головою дідусь.

Я випив.

Коцюбенко забрав від мене порожню шклянку, налив собі по самі вінця і став промовляти:

— Сьогодня в нас два важних випадки і мені хотілося б сказати з приводу цього своє слово. Перший випадок дав нам нового товариша і співробітника, а другий випадок дасть нам Воєнкома. П'ю за його здоровля!...

— Якого воєнкома? — здивовано озвався дідусь.

— Дійсцвітельно, што за воєнком такой? — потягнув себе за вухо „начальник“.

— Це, товаріщу, дуже важна справа! — став казати Коцюбенко. — Сьогодня прийшла до нас від повітового комісаря така бомага, щоб ми негайно вибрали собі Воєнкома. Вибраний нами Воєнком буде завідувати охороною спокою в нашій волости й порядкуватиме всіми військовими справами.

— Разі? — схопився „начальник“. — Вот так раз!...

— А так! — сказав Коцюбенко. — Воєнком не тільки порядкуватиме всіми справами, але й робитиме мобілізацію, як що це буде потрібно...

— І молобилизацію! — підвів дідусь брови.

— Навіть і мобілізацію! — повчаючим тоном сказав Коцюбенко, вихиляючи шклянку.

Вихилив за одним духом і посунув її до „начальника“.

— Пийте!

— Піть я буду, но только міня очінь інтерісуєть тето дело. — Сказав „начальник“, наливаючи собі шклянку. — Кого же вибрать нам, га?..

— Постернака вибрати треба. — Озвався дідусь. — Він, як був колись старшиною, то возив рекрутів до прийому...

Коцюбенко сердечно розсміявся;

— Ні, товаришу-діду, Постернака вибрати не можна, бо він глитай і куркуль. Тут треба вибрати когось такого, щоб був справжній пролетар і революціонер!..

— Совершенно, нуда! — загорячився „начальник“. — Военком, — дело сурозное і нада што б по настоящему, вот што!..

— Та кого-ж годі вибрати? — буркнув сердито дідусь. — Вас, чи що таке?...

— Мовчіть, товаришу діду! — сказав на те Коцюбенко. — Товариша Журибіду треба вибрати,.. он кого!

— Як Журибіду, то й Журибіду! — згодився дідусь. — Тільки він ніколи навіть путящим наймитом не був..

— За те він справжній пролетар і революціонер...

— А так, так!... — захитав дідусь головою. — Так, так!... Ліворуція тепер... Постернака ніяково вибірати...

IV.

Шклянка обійшла навколо столу вже третій, чи четвертий раз, коли двері в хату широко відчинилися й слідом за цим почувся тоненький і пронизливий голос:

— Що тут у вас робиться, га?! Знову роспущеніе!..

Коцюбенко, не встаючи з місця, голосно сказав:

— Ніякого роспущенія, товаришу Журибіда! Йдіть-но сюди та сядайте разом з нами!

— Що таке? — верескнуло на всю хату і до столу підбіг щупленький зарослий ріденькою рудою бородою, з маленькими очами, в сірій поліській свиті, вибійчаних штанах і в постолах з ремінними волоками, середнього зросту дядько.

Втягнувши голову в сухорляві плечі, він злісно, якось по злодійському, перебігав очами по наших лицях, заким не зупинився на мені.

— А це хто? — скрикнув.

— Це, товаришу Журибіда, мій давній приятель і революціонер. Він приїшов сюди, щоб допомогти нам... — Почав було говорити Коцюбенко, але Журибіда перебив його:

— А хіба ми самі не можемо тут ради дати, чи що таке?!

— Виходить так, що не можемо! — Спокійно сказав Коцюбенко. — Тут чим далі, тим збільшується робота..

Журибіда часто заморгав очами й поспішно спитався:

— Яка там ще робота?

— От прийшла від повітового комісаря така бомага, що тільки держись!...

— А що таке? — злякано метнувся він.

Коцюбенко встав і, повернувшись до Журибіди, голосно і врочисто вирік.

— Наказують нам негайно вибрати собі Воєнкома, який зараз-же взявся-б за впорядкування військової справи у волости..

— О, так це не жарт! — вражено промовив Журибіда.

— Совершенно, нуда! Дело сурозное! — озвався п'яним голосом „начальник".

Дідусь також хотів щось сказати, але раптом закашлявся і тільки рукою махнув.

Коцюбенко відставив пляшки на бік, витягнув з пачки ґазет, що лежали коло нього, аркуш рижої бібули і діловито заговорив.

— Справа негайна, а пора пізня. Ми чекали вас, щоб зробити засідання, але вас не було. Отже сідайте на своє місце, та й почнемо радитися.

— Про що радитися? — трівожно спитався Журибіда.

— Як то про що? — спокійно сказав Коцюбенко. — Хіба-ж у нас мало справ? Кажу-ж вам, що негайно треба вибрати Воєнкома, потім справа з лісом, розверстка хлібних лишків і реквізіція курей та полотна...

Чи, може, ви думаєте чекати, заки до нас не пришлють кого небудь з повітового ревкому?...

— Крий нас, Боже! — скрикнув Журибіда. — Хіба ми самі не виберемо того... як його... того Воєнка?...

— Ну, так чого ж тоді й балакати? — сказав Коцюбенко. — Випийте чарку і сідайте!

— Я той... я согласний...

„Начальник" запобігливо схопився з місця, налив повну шклянку самогону і подав Журибіді.

— Випійте, товаріщ Ревком!...

Журибіда випив до дна і, спотикаючись, поспішно заліз за стіл, взяв стільця і сів між мною та Коцюбенком. Зіпершись ліктями на стіл, він, як гусак, витягнув цікаво свою рудобороду маленьку голову і так занімів „Начальник" сів по другім боці стола, поруч півсонного дідуся і, весь час, чогось підморгував до мене. Раптом дідусь заворушився і встав на ноги.

— Ось що, товариші! — заговорив він. — На мій погляд вибірати того воєнка ми не маємо з кого! Добре сказати — „воєнко", але як він не на жарт забере в свої руки силу, то тоді може бути дуже кепсько... Як би ще так Постернака, то...

Закашлявся і сів на своє місце. Журибіда злісно глянув на нього і сказав:

— Ви не маєте права говорити, бо ви не член!

— Оттакої! — заперечив дідусь. — Завжди говорив, а тепер не маю права! Як-же це так?

— А так, що ви буржуазам весь свій вік прослужили, а через те й не мішайтеся...

— А ти ніколи й путящим наймитом не був! — спалахнув дідусь.

Журибіда так і підскочив.

— Виведіть його зараз-же з хати! — вереснув до „начальника".

„Начальник" глянув спершу на мене, потім на Коцюбенка і, підвівшись з місця, взяв діда за руку.

— Ну, товаріщ-дед! Марш одцудова! Довольно необразованность свою показивать!

Дідусь шарпнув руку до себе, схилився на стіл і байдуже промовив:

— Я кажу до діла, а як ви не хочете слухати, то я й сам піду від вас... Оце але, яке велике цабе, що аж страшно боятися!...

— Ну, годі вже годі! — озвався Коцюбенко, який досі дивився і мовчав. — Я, товариші, цілком згоджуюся з товаришем дідом тільки з тією ріжницею, що на мою думку товариша Журибіду можем вибрати хоч би й зараз і то без усяких сумнівів...

— А почіму не міня? — схопився з місця „начальник". — Я ж челавек воєнний і тєто дєло харашо знаю!...

— Воєнний то воєнний, а дурний як порожня бодня! — засміявся дідусь. — То-ж, як не є, а Журибіді ти в підметки не годишся...

— Марш одцудова, необразованность такая! — кинувся, як опечений, „начальник", але цьому заперечив уже сам Журибіда.

— Зостав! — сказав він до „начальника". — Я тут старший і я маю право розпоряджуватися!...

„Начальник" став струнко.

— Віноват, во ви єщо не сказалі — „оставіть!"...

— Ну й „отставіть", чого там ще?.. Сідайте!... А бути Воєнком я й сам не хочу.. То-ж Опродко — я, Бідко — я, Ривко — я, а тут ще й якийсь Воєнко!.,

Коцюбенко запротестував:

— Тоді розвалиться наша справа! І Опродком, і Бідком, і Ревкєм, остільки поважні звання, що обов'язки Воєнкома самі собою напрошуються до вас! Тут ні я, ні товарищ Підкуйнога і ніхто инший з нашого села не зможе взяти на себе відповідальність праці Воєнкома. Я, наприклад, ледве справляюся з канцелярією, а товариш Підкуйнога з одної міліцією не може ради дати. Я вчився всього з книжок, товариш Підкуйнога весь час знаходився під чужою командою і все це, взяте разом, є ніщо в порівнаню з природним розумом і хистом, якими володієте ви!... Отже, щоб як найкраще вийти нам з того становища, в якому ми опинилися тепер, ви, товаришу Журибідо, мусите стати Воєнком і тим самим прибрати до своїх рук у нашій волости всю — адміністративну, громадську, політичну, господарську й військову владу і запровадити твердий режим і міцну дисципліну, щоб усі

знали й почували те, що свобода є свободою, життя — життям, праця — працею, а влада — владою.. Ось як я розумію!...

Журибіда завору шився. Борідка його затряслася, вузенькі очі засвітилися якимись чудними вогниками і, заїкаючись, він став говорити:

— Еге, еге... твердий режим... Значицця Воєнко... Я той.. Соглашаюся, еге.. Тільки той, як його... Той, що я робитиму!

Сказав і хитро подивився на нас. Коцюбенко тільки руками розвів:

— Як то що?...

Подумав трохи і додав:

— Співробітники ваші будуть усе робити, а ви тільки командуватимете... Головне налагодити апарат, а там справа сама собою робитиметься... Бачили деневудь, як пишуть на машинці? — Тут притиснув, а там вискочила буква. Так і то. Треба тільки налагодити те все...

Журибіда аж в долоні сплеснув.

— й справді! Як на машинці, еге-ж!... Тут притиснув, а там вискочило...

Поклав на стіл обидві руки і став перебірати пальцями, роблячи вид, наче щось притискає ними. Далі скрутив головою:

— Тільки.. тільки як його притискати?... — промовив пониженим голосом.

— Та то я для прикладу згадав про машину, а на ділі треба розуміти так, що коли попав до своїх рук владу, так, значиться, тримай її... — сказав Коцюбенко.

— Еге-ж, як попав, так тримай... Нічого не зробиш...

— Так що-ж, товариші так і записати, чи, може, проголосуємо? — спитався Коцюбенко, звертаючись до всіх, що сиділи за столом.

— Мне кажіцца, што нада будіть проголосовать, — важно промовив „начальник".

— Проголосуйте, товаришу, хто за те, щоб ви були воєнкомом, так нехай піднесе в гору руку. — Сказав до Журибіди Коцюбенко. Той метнувся і, якось соромливо, проказав:

— Хто за то, щоб я був военкомом, нехай піднесе в гору руку!

Всі, не виключаючи навіть дідуся, піднесли руки. Журибіда подивився — подивився і сказав:

— Три голоси, а я четвертий...

Глянув на мене:

— А ви чому не голосуєте?

— Та-ж я тут тільки гість. — Відповів я.

— Еге-ж, а я й того... забувся... — якось ростеряно промовив він.

Кодюбенко підсунув до себе шклянку, налив самогону і встав на ноги.

— А тепер, дорогий товаришу, дозвольте мені сердечно привітати вас! Хай вам Бог допоможе чесно й непохитно провадити свою працю і не забувати того, що всяка власть від Бога і все мусить робитися по б жому. За вас я цілком певний, бо ви чоловік справедливий і все будете робити так, як вам скаже ваше сумління. Вітаючи вас, п'ю за ваше здоровля!

В той час, як Кодюбенко виголошував свого тоста, Журибіда соромливо кліпав своїми маленькими очинятами, наче йому плювали в лице А коли той скінчив, він усьміхнувся і захвилювався:

— Та я той... я нічого собі... спасибі вам... як сумління, еге-ж...

Але підвівся „начальник". Розгладив вуса, кашельнув і заговорив, як камінням посипав.

— Проздравіть і я могу, но толькі дольжон сказать вам здєся, што када ти власть какая нібудь, так імей від настоящій!...

— Про що це ви, товаришу? — цікаво запитався Кодюбенко.

— Пазвольте вислушать! — сказав на те „начальник". — Как же так, што Опродком, Бєдком, Ревком і Воєнком, а как самий обзнакнавенний мужік?... По моєму нада іметь начальственний від, а так нікто й слушать не захочеть. Нада, штоб товаріщ Воєнком одєлся как следуїть і поєхал з міціцейськімі посмотреть по всей волості, штоб все віделі єво і понімалі, кто управляїть...

Журибіда так і захопився. Встав на ноги, підняв у гору обидві руки і, оглядаючи свої постоли з ре-

мішними волоками й вишиті червоною заполочю поли сірої свити, ніяково промовив:

— А й справді?.. Товариш правду каже!... Якось воно не тее... Постернак, як був тільки одним старшиною, то куди краще виглядав, а я-ж той... Опродко. Бідко, Ривко й Воєнко...

— Ну, що там Постернак? — сказав Коцюбенко. — Глитай, куркуль, зволоч, дурень!... Ви-ж пролетарій і...

„Начальник“ схопився з місця і крикнув:

— Так што по вашому нада такім і бить?... А власть для чіво єму дана?... По моєму нада так, штоб товаріщ воєнком обулся в харошія сапаґі із шпорамі, одєлся в ґаліхве і хренч, повєсіл сібе коло пояса шашку і ревользера, а на шапке красноармейськую звєзду поставіл, тогда послєдній дурак будіть понімать, што єто найстоящая власть і будеть єго бояться і слушаться!...

Журибіда оглянувся на ліво до мене, а потім на право — до Коцюбенка і, поспішаючись, заговорив:

— Еге, еге!... Товариш правду каже... Як-же так, справді, в оцій свиті?!..

Вдарився руками об поли і так занімів.

Коцюбенко знизав плечами, всміхнувся і поважно сказав:

— Що-ж, як хочете, так одягайтеся! Тільки, де ви дістанете оце все? Це-ж амуніція, а не що небудь!...

Журибіда тільки рота роззявив:

— А й справді!..

Але „начальник“ заговорив знову:

— А власть для чіво? Ви толькі дайте мнє пріказанія, так я чічас достану всьо, што нада!...

— Ну, то й дістаньте! — просто сказав Журибіда.

Коцюбенко перебив:

— Почекайте! Це-ж справа зовсім иншого порядку, а в нас-же засідання! Ми ще мусимо обговорити справу з лісом, розверсткою хлібних лишків, а також з реквізіцію курей та полотна...

— По моєму, — озвався „начальник“, — здєся нету чіво говоріть!... Все єті вапроси может разрєшіть своєю властію один толькі товаріщ Журібеда!...

— Не розумію! — здивувався Коцюбенко. — Як можна вирішувати питання, зміст яких ще не відо-

мий ?... Я, наприклад, хотів порушити справу з порубкою ліса. Ось приїхав мій старий товариш, сам добрий лісничий і я думав доручити йому догляд за лісом...

Почувши, що він мене зробив лісничим, мені аж моторошно стало. Правда, я любив ліс і часто ходив за білими конваліями, але про лісову справу мав стільки понять, як про астрольогію. Перегнувшись по за плечима Журибіди, я шепнув:

— Слухайте, товаришу! Я-ж не лісничий!..

— Пусте! — шепнув він мені і голосно сказав: — Ну, так як-же, товариші?

— І нехай собі рубають на здоровля! — несподівано викрикнув Журибіда. — Що він мій, чи ваш, щоб його доглядати? Ліс общественний і общество рубає!...

— Так, то так, але-ж він буде потрібний ще й для тих, що будуть після нас! — сказав Коцюбенко. — Він буде потрібний ще й для дітей наших!...

— Другой тада вирастьоть! — упевнено сказав „начальник".

— А виросте! — промовив і Журибіда. — Де ж то видано, щоб на Поліссю та не було лісу?...

— Ну, а як з розверсткою та реквізицією? Треба-ж установити, якийсь порядок! Не можна далі так робити, як то робилося досі!...

— А што там разговарівать? — махнув рукою „начальник". — Разі не всьо равно?...

— А й справді!... Що тут і говорити!... — почав було казати Журибіда, але Коцюбенко, сердито зауважив:

— Це, товаришу, чорт знає що! Невже ви думаєте, що ви маєте власть для того, аби пехтувати справами? Сказати по щирости, цього я від вас ніяк не сподівався!

— А ви, таво... по осторожнее... — прошипів „начальник". — Почему ето ви всьо командуете, когда я тоже такой член, как і ви?...

— Чому я командую?! — обурився Коцюбенко — тому, що сам усе діло роблю!... Чи подумали ви коли над тим, щоб так не було тут мене, то не були б ви начальником міліції і членом Ревкому, а товариш Журибіда також не був би тим, чим він є зараз?...

— Та заспокійтеся! — злякано сказав Журибіда. — Я-ж той... Я нічого... що мені?...

„Начальник“ схопився з місця і кинувся до нього:

— Ви, товаріш Воєнком, вразумітельний человєк, но очінно согласітельний! Ви должни зделать так, штоб был режим, штоб дісціпліна і послушаніе!...

— А й справді! — метнувся Журибіда. — А я той... я й забув якось!...

Коцюбенко, мовчки, встав з-за столу і схвильовано заходив по хаті. Дідусь співчуваюче стежив за кожним його рухом і тихо приказував:

— І треба ото так сперечатися?... І треба ото їм щось доказувати?... Та ви плюньте на них, товаришу!...

Коцюбенко раптово зупинився перед дідом і сказав:

— Не ваше діло, товаришу-діду, мішатися в справи начальства! Самі знаєм, що робим!..

Лице „начальника“ розплилося в задовольнену усмішку, а маленькі очі Журибіди так і засвітилися. Обидва переглянулися поміж собою.

— Дєло, можно сказать, такоє, что конешно нада было-б рєшіть вместе, но как нету времені, так почему єво нікзя поручіть товарішу Журібєдє, штоб он без лішніх разґаворов рєшіл своєю властію?... — згідливо сказав „начальник“.

— Еге, еге! — озвався й Журибіда. — Чому не порішити своєю властю? Я-ж так, щоб і вам було лекше!...

— Дякую! — буркнув Коцюбенко. — Хай буде по вашому! Вирішайте собі своєю властю, але тоді самі говоріть собі з тими, що приходять скаржитися на вас!...

— Чіво ж тут такого? — спитався „начальник“. — Разі тєто так трудно?...

— Ну й говоріть! — відмахнувся рукою Коцюбенко.

— А ви не гнівайтеся! — сказав Журибіда. — Сідайте, краще, на своє місце та вип'ємо ще по чарочці!...

— Дякую дуже! Ви вже краще дозвольте мені піти спати!

— Почєму же єнто так? — цікаво спитався „начальник“. — Не ндравіться вам, што лі?...

— Нічого... — простянув Коцюбенко. — Стомився... голова болить... час спочити трохи...

— Ще встигнете! — сказав Журибіда. — А ми-б того... як його... запили-б трохи... за моє здоровля, чи що...

— Я вже пив, як було треба, а тепер на-добраніч!

— Ви вже йдете? — схопився Журибіда. — А як же я маю їхати на ту волость?...

— На мою думку, — сказав Коцюбенко, — ви повинні зробити парад міліції, а потім скликати скрізь мітинґи і...

— А що то таке, оті мітінґи? — жваво спитався Журибіда.

— Собранія такія... — вмішався „начальник“.

— От вам товариш начальник скаже вже! — кивнув Коцюбенко головою на „начальника“.

„Начальник“ нахабно підняв голову:

— І раскажу, что мнє такое!...

— Ех, дурню ти дурню! Що ти можеш росказаси? — захитав дідусь головою. — Розсівся на паньских стільцях, так, думаєш, що й розумним став?

— Молчать, дед! — гримнув „начальник“. — Када била война, то я єшо не таких сідел! Било вот так в Галіції заходіш в какой нібудь дом і садішся где тібе толькі пондравіцца і делаїш сібе, што толькі завгодно...

— Через те-ж воно так і кепсько тепер, що тільки ходили та сідали! — зітхнув дідусь.

— Ну, завтра будемо балакати! — сказав Коцюбенко. — А тепер годі!

Попрощавсь із Журибідою та Підкуйногою, він повернувся до мене.

— Ходім зі мною! — сказав, йдучи до дверей.

— А чіво єму йті? Пускай здєся будєть! — сказав „начальник“.

— Еге, еге! Чого вам іти? — звернувся до мене й Журибіда.

Стараючись бути як могз лагіднішим, я обережно став відмовлятися, але то нічого не помагало. І коли я попрощався з Журибідою і подав руку Підкуйнозі,

то він, тримаючи мене за руку, швидко шепнув мені на вухо:

— Ви будьте здеся, так ми вас замєсто єво ізбірьом!..

— Замісць кого? — спитався я голосно, не розуміючи, що він хоче сказати.

Він почервонів, розсердився і сказав:

— Ну, как не жілаїте, так до свіданя!...

Я вклонився і вийшов слідом за Коцюбенком. Він стояв на ґанку й замислено дивився на ясно визорене небо.

— Яка чудова ніч! — сказав я.

— Чудова, та не для нас! — промовив він. — Хіба такі люде, як от ми, мають час і змогу милуватися нею?...

Зійшли скрипучими східцями з ґанку і подалися до школи. В селі було тихо, як у могилі, тільки десь далеко сумно й протяжно хтось кричав.

— На хуторі кричать. — Байдуже промовив Коцюбенко. — Певне розбійники напали...

І вийшло якось так, що ми несвідомо приспішили свою ходу. Зараз-же за маленькою й низенькою, однобаннею церковцею, повернули в провулочок і зупинилися перед невеличким сірим будиночком, над дверима якого висіла чорна таблиця, з білим написом — „Народня Школа".

V.

В маленькій, вимазаній білою глиною кімнатці було тихо й затишно. Одним одне малесеньке віконце було завішена біленькою фіраночкою, в кутку стояв невеличкий столик з книжками, а над ним копія картини Ґвідо Рені „Христос у терновім вінку". Далі по стінах висіли картки українських письменників видання „Союзу Визволення України, а між ними незмінні „Гагілки" та „Гість з Запоріжжя".

— Сідайте і будьте як у себе в дома! — сказав він до мене, висунувши з під стола табуретку.

Я сів і став переглядати його книжки. Все старе й давно знайоме, але таке характерне для українського інтеліґента з народу.

„Історія одного селянина“ — Еркмана Шатріяна, „Боротьба за право“ — Франціоза, „Ілюстрована історія“ — Грушевського і тут же старе видання Леніна — „Письма о тактикѣ“.

— Читаєте де-що? — спитався я його.

— Де там у чорта читати?! — сказав він. — Самі бачили мою роботу!...

— А, так! Я дивуюся вам, як ви так можете?...

— Мушу, то й можу! По-перше, як я вже казав, мене ніякий чорт тут не зачіпає, а по друге — я захищаю село від червоних грабунків...

— Ви захищаєте, а ваші товариші грабують...

— Не дуже!

— Я ж сам бачив, як той „начальник“ подивився!

— Чорт його знає, що йому сталося?! — зітхнув Коцюбенко. — Раніш він не був таким!...

— Мені здається, — сказав я, — що він завидує Журибіді.. Ви стільки йому всяких назв надавали...

Коцюбенко замислився. Довго думав і ходив від ліжка до порога і від порога до ліжка, а потім підійшов до мене і зітхнув:

— Дійсно я не розрахував! Бачите, коли я давав йому всякі адміністративні назви, то передовсім мав на увазі його жадобу бути начальством і цілковиту нездалість начальствувати. Отже, досі було так, що всі назви носив він, а ділом відав я, але тепер, боюся, щоб він не зазнався...

— А чому ви того Підкуйногу не зробили хоч яким небудь Опродкомом?

— Досить з нього того, що вже має!... То-ж він і так уже в печінки всім в'ївся... Полотно „реквізує“, кури „реквізує“, самогон „реквізує“...

— А ви б його прогнали!

— Куди вже там! Пізно тепер! Перше те, що його була вибрала громада, а друге — його молодший брат у повітовій чрезвичайці служить...

— Ну, так що з того?

— Нічого! Треба миритися, та й усе!

Затих і знов зачав ходити по хаті. Раптом плеснув себе по лобу долонею і сказав:

— Не я буду, коли я його не знищу!

Вийняв з кешені револьвера і любовно притис його до лиця.

— Найпевнійший друг і товариш у наші часи! — сказав.

Сам не знаю, через що саме мені згадалися вірші якогось комуністичного поета про те, що на всяке насильство треба відповідати тільки насильством і я промовив:

— Мені здається, що цим ви нічого не зробите... Що з того, що ви знищите одного Підкуйногу, як навколо вас буде одна дика сила?... Лишіть ви цю всю гру і ходім зі мною.

Його лице болюче зморщилося і він журно похитав головою.

— Нікуди я звідси не піду, бо цей куточок мій!...

Став лицем до образа Христа в терновім вінку і взяв мене за руку:

— Бачите цього образа? Коли я був на Польському фронті, то знайшов його в розбитому костьолі. Ви подивіться ліпше і побачите дві маленьких дірочки від револьверових куль. Його наші салдати розстрілювали за те, що він не православний...

Він говорив якимсь чудним, надірваним наче, глухим голосом, а його лице весь час болюче здрігалося. Простягнув руку до образа і показав мені дві чорних пяточки: одна коло вуха, а друга в середині тернового вінка.

— Розстріляли й покинули, а я знайшов його і носив з собою доти, доки не прийшов сюди. Тепер я його оправив, поставив над своїм столом і вирішив ні на крок не відступати від нього...

Я згадав нашу зустріч у лісі, як він показував мені револьвера, і порівнюючи з даним моментом, подумав: „Коли не божевільний, так романтик“... Але він наче відгадав мої думки, повернувся до мене і сказав:

— Ви не думайте, що я божевільний, або лишне випив! Нічого подібного! Я тільки сучасний інтеліґент і, такий як і ви, анархист — індивідуаліст..

Кинув револьвера на стіл і дико засміявся:

— Одначе, так збожеволіти дуже легко!... Рушив з місця і збожеволів!...

Я мовчки дивився в його незвичайно непорушні і незвичайно блискучі очі і відчував, як по спині проходили дріжаки...

— Не бійтеся! — кивнув до мене головою. — Я не збожеволів і не збожеволію, а напевне піду до Постернака...

— А хто він такий? — спитався я.

— Тутешній чоловік і добрий господар... Був колись волосним старшиною, а оце перед приходом червоних, — сільським головою...

— А де-ж він тепер?

— Пограбував його наш „начальник" зі своїми міліцейськими, а він розлютився і в повстанці пішов... Хоче помститись...

— Дивно мені! — сказав я. — Як тільки ви можете тут сидіти й потурати примхам усяких...

— Мовчіть! — різко спинив він мене. — Я тут сиджу, бо мушу сидіти...

Урочисто повернувся в куток і показав на образ Христа.

В той час вікно задзвеніло і, здоровезний камінь, просвистівши коло мого вуха, вдарився об протилежну стіну кімнати. Свічка на столі затремтіла і згасла. Коцюбенко зігнувся і кинувся до дверей. Відчинив і крикнув:

— Гей, хто там?!..

— Нігде нічого. Тільки одні жаби на болотах кричали, аж надривалися і чимсь страшним віяло з лісових нетрів.

— Бр... холодно як!... — промовив Коцюбенко і вистрілив. Голосна луна відкликнулася десь аж на болотах і знову стало тихо.

Він ще постояв так трохи і зачинив двері.

— І хто б це міг бути?! — замислено промовив сам до себе. — Та цього я не подарую...

Я сидів на своєму місці і щось чудне тривожило мою душу і заставляло забути і за довгу подорож, і за страшну втому, від якої боліли кости й темніло в очах. В мізку, чим далі, тим більше зростало якесь незрозуміле напруження, яке затаєно чогось ждало й сподівалося.

Коли тут, коло хати застугоніло і хтось з усієї сили шарпнув за двері.

— Товаришу Коцюбенко, відчиніть! — почувся дріжучий, старечий голос.

— Неначе товариш-дід! — промовив Коцюбенко і кинувся до дверей.

— Хто там?

— Це я! Відчиняйте, Бога ради!...

— Засвітіть світло! — сказав він до мене, відчиняючи двері.

І при світлі свічки ми побачили блідого, як смерть, переляканого дідуся, сива голова якого була розкуд'йовжена, а крізь пірвану сорочку визирало худе й жовте старече тіло. Дріжучи, як у пропасниці, він говорив:

— От, нещастя!... От, біда!... Господи, спаси й помилуй!...

— Що сталося, діду?! — спитався Коцюбенко і лице його пополотніло.

— Ой, тікайте скоріше! — закашлявся дідусь. — Тікайте, бо вони сюди прийдуть!...

— Та кажіть-же нарешті, що там такого сталося?! — крикнув сердито Коцюбенко. — Куди тікати? Чого тікати? Хто сюди має прийти?....

Дідусь сів на ліжко й заплакав:

— Насилу вирвався.. Чека хотіли зробити...

— Що таке? — здивувався Коцюбенко.

— Чека, кажу, хотіли зробити... — плакав далі дідусь. — Пан — отцеві вже зробили...

— Нічого не розумію... — розвів руками він і взяв дідуся за плече. — Кажіть же!...

Дідусь витерся рукавом і, схопивши його за руку, поспішаючись і заїкаючись почав говорити:

— Ото, як ви пішли то вони ще пили й говорили про те, як треба їхати на волость. Журибіда хотів, щоб було так, як ви казали, з мітінґами, чи як його там, а Підкуйнога відмовляв його і казав, щоб він не слухався вас, бо ви його обманюєте. Потім Підкуйнога приніс звідкись якусь стару шаблю й остроги і став його вбірати по воєнному...

— Як так? — спитався Гонибіда. — Він-же у свиті!

— Оттак, як бачите! Остроги причепили до постолів, а свиту підперезали поясом і повісили шаблю...

— І що-ж, Журибіда дався оце все зробити з собою?

— Він спершу відмовлявся, але як Підкуйнога приніс йому ще якогось широкого кашкета зі звіздою, то він натягнув його на голову і ходив по хаті, приказуючи — ась, два... ась, два...

— Ну, що ж далі? — нетерпеливо спитався Коцюбенко.

— Далі вони знов пили і знов говорили... Казали, що Журибіда повинен так їздити, як колись архирей, або колись ґубернатор їздили, а Підкуйнога завтра рано мав параду коло церкви зробити зі своїми міліцейськими...

Коцюбенко повернувся до мене:

— Як бачу зараз, ви казали правду!... Занадто я надавав йому отих звань усяких і, от, звихнувся мужик...

— Та ще й як звихнувся! — сказав дідусь. — Коли Підкуйнога сказав йому про параду, то він аж підскочив від радости і загаласував, щоб і благодарственний молебень також був. Підкуйнога казав, що піп може на це не згодитися, але Журибіда вже й сам слухать нічого не хотів. Схопився, став бігати по хаті і кричати, щоб до нього зараз-же привели попа, а коло хати поставили варту...

— А що-ж Підкуйнога?.. — цікавився Коцюбенко.

— А що йому?! Він і радий метушитися, бо в тій метушні він тепер найстарший і робить, що йому самому хочеться...

— Що ж він там таке робить?... — хвилювався Коцюбенко.

— Поставив спершу варту коло хати з обрізками в руках, а потім привели попа і сказали йому, щоб він відслужив у церкві молебствіе за здоровля Журибіди й за народню власть..

— Ха-ха ха!... — несподівано, якось гістерично, зареготався Коцюбенко. — Так його, патлача такого, так!...

Дідусь злякано підвівся з ліжка і тихо сказав:

— Чого-ж тут смішного, як вони його забили?!...

Коцюбенко так і замер.

— Забили?! — Ледве промовив. — За що?...

Дідусь знову заплакав і, крізь плач, виривалися лише уривчаті фрази й окремі слова:

— Сказав, що не мають права приказувати... Сказав, що церква відділена... Журибіда став шарпати його за бороду і кричати: „Тепер ти знаєш, що таке Воєнко?..“ Потім вони його повели в льох і... і... і забили.

Вдарився кулаком у груди і заридав, як мала дитина.

— Я вибіг на вулицю і став кричати... Вони зловили... Тягнули в льох... били.., А я втік сюди... Вони зараз також прийдуть... Вони хотіли ще раніш, але через попа затрималися... Посилали одного міліцейського подивитися, що робите... Він був тут і казав, що тайну раду радите з Петлюрівцем...

— Де-ж той Петлюрівець? — скрикнув Коцюбенко.

— Це вони так на товариша кажуть... — показав дід на мене.

Трівога в моїй душі зросла до болю. Я встав на ноги і сказав:

— Нічого ви з ними не вдієте тепер, хоч самі створили їх! Ходім ліпше!...

Коцюбенко махнув рукою.

— Заспокійтеся! Що-ж далі, діду?....

— Вони казали, що ви хочете зробити переворот, що ви змовляєтеся, що ви з Постернаком за одно і хочуть зробити вам чека...

— А Воєнко для чого?

— Підкуйнога каже, що Воєнко для командування тільки, а все діло має робити він, бо в нього вся сила...

— Що-ж на це Журибіда?

— Той ходить тепер з острогами і радіє... Збіряється ще хату Постерначчі спалити...

Враз задзвонив дзвін.

Бом... бом... бом... — простогав великий.

Бам... бам... бам... — затужив менший.

Ми схопилися й вибігли на двір. Небо над селом було червоне й рудий дим катився просто на церкву. На селі стояв глухий гомін, серед якого чувся несамовитий крик якоїсь жінки.

— Ось вам ваша сила! — несподівано вирвалося з моїх уст.

— Гасити треба, гасити! — дико крикнув до мене Коцюбенко і раптом зігнувся до землі. — Де-ж я тепер свого Христа сховаю?...

Коло церкви почувся якийсь крик і в провулку показався гурт темних постатей, які при світлі пожежі здавалися страшними й загадковими. В передніх рядах юрби, було видно, йшов Підкуйнога, а поруч його Журибіда. Обидва вони сильно заточувалися й галасували:

— Ізмєни не должно бить! Нада знічтожіть єйо! — кричав Підкуйнога.

— Еге, еге!... Знищтожити, прокляту! — верещав Журибіда.

— Побачивши нас вони зупинилися. З хвилину стояли мовчки, не рухаючись з місця, а далі захвилювалися і всі разом, посунули на нас.

Коцюбенко вихопив з кешені револьвера і став утікати.

Я побіг разом з ним.

Дідусь, у штанях і сорочці, заметушився на одному місці і так потонув в юрбі.

Біжучи через городи, по яких котився густий дим пожежі, ми чули, як за нами сатаніла юрба і як кричав Підкуйнога:

— Бейте єво, старого чорта, бейте!.. Пускай знаїть, как прідупріждать!...

Вибігли за село й кинулися просто в ліс. Глухий гомін дерев видався мені величним співом чернечого хору в Печерському монастирі і я, несвідомо майже, зупинився і став слухати. Крізь лісовий гомін, долітали з села окремі вигуки й хвилинами чулося жіноче голосіння. Однаково, як це не дивно, моя душа була цілком спокійна, а важка втома хилила до долу.

— Добре було б спочити тепер! — сказав я до Коцюбенка.

— Спочити?! — здивувався він. — А вони як?!...
— Хто вони? — спитався я.
— Начальник і Воєнко... — сказав Коцюбенко.
— То ж вони вбити вас хочуть!...
— Вбити?!... Гм... вбити, кажете?...
— А чого-ж ви тоді втікали?...
— Хто втікав?... Я не втікав!... — заговорив він якимсь чудним і невпевним голосом. — То я так собі... від Христа побіг...

Рантом сів на землю й заплакав:

— Так марнується сила... марнується сила... марнується сила...

Я нахилився до нього і став гладити його по голові.

— Заспокійтеся! Не треба так! Вставайте, та ходім, бо тут можуть нас знайти!...

— Йдіть ви собі к чорту! — заскреготав до мене зубами. — Розумієте, — к чорту!...

— Але-ж ми разом маємо йти! — пробував його вговорити.

— Чуєте, що я сказав?! — грізно, підвів голову. — Йдіть собі і не перескоджайте мені бути тут на варті!...

— На якій варті?...

— Ліс тепер мій і я не дозволю його нищити!...

Я, мовчки, відступився від нього. Він пильно подивився на мене.

— Не вірите, га?... Не вірите?... Так зараз побачите!... Зараз побачите!... Інтеліґент!... Зволоч!... Анемія!... Плязмонія!... Анархист!...

Миттю став рачки й вишкірив зуби:

— Гав!... Гав!... Гав!...

Я зрозумів усе й кинувся від нього. Біг так довго, заки не замерло в моїх вухах оте божевільне „Гав!“ і заки лісовий гомін не обгорнув мою душу мовчазним спокоєм. Тоді зупинився і побачив, що вже сходить сонце. Внизу дерева були обгорнуті сизобілим серпанком легеньких туманів, а в горі були залиті червоним сяйвом літнього сонця. Якась дивна байдужність обгорнула мене і я спокійно ліг на траву й задивився на небо. Небо було синє, прозоре й чисте

і, чомусь здавалося мені, що високі столітні сосни своїми осяйними верхами намагаються його підпалити, як Воєнком підпалив Постернакову хату, але воно не хотіло горіти, бо тоді мав-би вже збожеволіти я... Лежав і бачив просто над своєю головою величезного вулика, коло якого чорною хмарою роїлися пчоли. Однаково це мене не цікавило й не захоплювало, тільки вже засинаючи, чув, як щось гомоніло: „А Поліщуки дуже дбайливі... тільки темні... дуже темні“...

— Гу—у—у—у... Шу—у—у—у... — гуло наді мною моє рідне волинське Полісся...

2. липня 1921 р.
м. Тарнопіль.

ОДНЕ РІЗДВО.

(Із записної книжки).

„Слава Богу вишнему!“...

Боротьба саме розгорялася, а була вже й такі, що сумнівалися.

— Хто знає, може ми й справді помиляємся?... — говорили між собою. — Адже-ж проти нас стоять наші-ж таки люди!...

Одначе, ця загальна неохота до дальшої боротьби зовсім не позбавляла мене мого завзяття і я переконано вірив у нашу перемогу. Правда, часом зявлялася трівога і в мому серці, але я пояснював це перевтомою і не звертав на те особливої уваги..

Тим часом ще не зникали прояви селянської прихильности до нашої справи, що значно ослаблювало силу тієї трівоги, що панувала серед нас...

Якось, уже близько Різдва, після одного щасливого бою з „ворогами“, до нашого штабу прибуло десять селянських возів із свіжими книшами. Старий, з білою бородою, огрядний дідусь, який припровадив ці вози, сказав нам:

— Передайте це від нас галицькім сікачам за те, що вони проти старого режиму йдуть...

Таке сердечне відношення статечних господарів до галицьких стрільців не тільки не заохотило наших повстанців, а ще й роздрáтувало їх.

І вже на передодні Різдва, майже на кождім кроці говорили:

— Чи не краще було б помиритися?...

Запевнення наших агітаторів в тому, що „ми змагаємся за визволення, а не поневолення“, мало-що помогали.

— Робочий робочого дерти не буде! — відповідали на те. — А через оту Вкраїну, ми навіть свят не будем бачити...

Командуючий полком, колишній студент-правник, а теперішній полковник Бренъ, слухаючи таких розмов, ніяково здвигав плечами й говорив до мене:

— Сумніваюся, щоб ми могли перемогти з такими настроями... Постарайтеся хоч трохи поліпшити їх...

І я старався. Дні і ночі пробував серед козаків, читаючи їм десятки й сотні добірно складених закликів до боротьби „за землю і волю", які цілими пудами надходили до нашого штабу з ріжних „Цека", але, на жаль, те все нічого вже не помогало. І чим ближче було до Різдва, тим більше зростала та незрозуміла трівога, а разом з нею зростало озлоблення, не тільки проти „ворогів", але й проти самих себе.

Це все турбувало мене не менше, як і полковника Бреня, тим більше, що я зауважив за собою щось таке, чого ще ніяк не міг сам зрозуміти. Досить було самому опинитися на полі і побачити в зимовій млі якесь далеке село, як серце боляче стискалося і така невимовна туга охоплювала мене всього, що хотілося забутися за все і піти так просто у світ, аби тільки міг почувати, що я цілком вільний і таким вертаюся під занедбану соломяну стріху, до своїх рідних і близьких людей.

Почуття цеї туги часто спліталося зі спомінами юнацьких літ, коли в таку, приблизно, пору вертався з міста додому, де мене давно вже всі ждали і раділи з того, що „не всеж-то мужикові бути біля гною"... На залізничій станції стрівав мене весело-балалакучий дядько Сидір зі своїми гнідими, який ще від самого досвітку дожидався „мого" поїзда і завжди казав одне й те саме:

— Щось ви, паничу, спізнилися на цей раз!

Кажучи це, він хитро всміхався, з чого можна було ясно зрозуміти, що каже він це навмисно для того, аби всі чули, що не одні тільки поповичі та синки економів можуть бути паничами...

За це я запрошував його до буфета другої кляси на чарку горілки і він не аби як пишався цим, що

було видно не тільки з того, як він призирливо міряв поглядом червонолицих поповичів із попоблизьких сел, які приїхали разом зі мною і мусіли ще чекати на свої підводи, але й з того, як він „розуміючо“ розглядав розвішені на стінах барвисті оголошення передплати на „Ниву“ та „Родину“, що вступали вже в пятидесятий рік свого їстнування...

Потім він поважно брав на оберемок мою скриньочку, в якій крім засмальцьованих підручників, двох пар білизни та святочної, синьої курточки з блискучими ґудзиками, знаходилося декілько „галицьких“ книжечок та два-три зшитки із забороненими віршами Шевченка і зі своїми власними ліричними сентенціями. Поставивши скриньку серед саней, садовив мене „на панському місці“, із заду, а сам сідав на переді, на фірманське „сідзеніе“ і голосно гукав:

— Вйо-о-о, гніді!... А ну, голубчики мої!...

Їдучи полями, я милувався рідними краєвидами, а він росповідав мені про те все, що сталося за цей час в селі і завжди закінчував постійним:

— А вас Гартемко так чекає, що не дай Господи!

Малий Артемко був сирота, якого дядько Сидір узяв до себе „за вихованця“ не тільки через те, що „воно дуже бідне“, як через те, що „в нього трохи ґрунту є“... Батько Артемка, вмираючи, зоставив йому в спадщину стареньку хатину з яблунею коло неї і пять морґів поля, з чого він міг би прожити і без сусідського „виховання“, але дядько Сидір напросився на „гопікуна“ і забрав його до себе. Жив він у дядька Сидора як у наймах, але все-ж таки не так-то вже й кепсько, бо дядько Сидір був чоловік доброї вдачі і зімою навіть дозволяв йому ходити до школи. Одначе Артемко сам не хотів туди вчащати через те, що там з нього сміялися його ровесники й називали „свинячим недоїдком“ за те, що в нього на обох руках були скалічені пальці. Колись, як він був дуже ще малим, його мати йдучи на город полоти мак, зачинила разом з ним у хаті свиню, щоб „подвірря не рила“, а вона пообгризала малому на обох руках майже всі пальці, так що зостались лише якісь безвиразні закарлючки, в яких він ледве міг тримати олівця. Тихий та сумирний, він не обсварювався в школі,

а просто перестав до неї ходити і взявся вчитися „сам від себе“... В цьому багато допомагав йому я, даючи не тільки потрібні книжки, але й пояснюючи незрозуміле в них. Крім того, я росповідав йому про те все, чого сам учився, і боронив його від нападів хлопчаків на вулиці. Отже нічого дивного, що він завжди стрівав мене ще за воротьми і цілі свята ні на крок не відступився від мене.

Пригадував також, що коли я приїздив останній раз до дому, то дядько Сидір ні одним словом не згадав мені за „Гартьмка“, а в дома я довідався, що він „кудись пішов і запропастився“. Одні казали що він „босякує в Гадесі“, а другі запевняли, що він „у Київі на вчителя коче вийти“... Тільки вже під час війни стало відомо, що він „охвицером“, як писав до мене дядько Сидір.

За пять літ своїх блукань по тих самих фронтах, я не тільки заморозив собі руки й ноги, але й навіть саме серце і тільки тоді, як приходила ота незрозуміла туга, починав відчувати красу минулого і марив тихим спокоєм під занедбаною соломяною стріхою...

Одначе життя з цим не лічилося і щоденно ставило свої суворі вимоги і я мусів забувати навіть за самого себе, думаючи лише про те, щоб задовольнити їх..

* * *

Фронт, на якому стояв наш полк, знаходився недалеко мого рідного села, так, що за одну добу можна було пішки дістатися додому. Не знаю через що саме, я став намовляти полковника Бреня, аби він „попробував наступати“. Спочатку він не згоджувався, але коли я став йому дсказувати про прихильність свого рідного села, яке, мовляв, „підкріпить нас“, він на самісенький Свят-Вечір, у ранці, несподівано вдарив на „ворога“ і той подався. Подався так швидко, що ми ледве встигали йти за ним і над вечір я вже ясно бачив, знайомий мені з дитинства, довгий ряд старих лип на цвинтарі, що був коло самого села, і, навіть, стареньку трьохбанну церковцю, до якої колись ходив разом з Артемком на різдвяну всенощну.

Серце моє затіпалося, як у лихоманці, і я вже радів, що за якусь годину буду між своїми, та ще й не як звичайний собі гість, а як „визволитель“ і „переможець“. Так думав я й радів з цього, бо хіба я міг знати, що не всі були з нами і що проти нас були свої...

— Не дати їм опамятатися! — наказував полковник Брень своїм підвладним. — Тисніть їх, заволок проклятих!..

І раптом „вороги“ стали. Вдарили на них раз, вдарили другий, а вони ні на крок не подаються. Засіли в добре знайомих мені ярах, які довгою дугою тягнулися навколо села і я вже знав, що годі їх так легко витиснути звідти. Ми опинилися на чистому полі просто під ворожими кулеметами, а через те мусіли відійти на верству назад, де були якісь гаї і стояв півзнищений фільварок.

Виставили скрізь добру варту, вислали певні стежі і вирішили так стрінути своє Різдво.

Штаб нашого полку розмістився в запущеному панському будинку, що стояв серед пишного овочевого саду, а козаки розташувалися просто на подвіррю. Розклали вогнища і стали готувати кутю.

В той час, як полковник Брень давав свої розпорядження що до святної вечері, я блукав по полях навколо саду, дивився в бік свого рідного села і думав пре те, щоб хоч вістку яку подати туди...

Не знаю й сам, скільки саме часу проблукав я так, але коли повернувся до штабу, то полковник Брень і старшини штабу давно вже чекали на мене.

— А ми думали, що ви вже на Марс чкурнули... — засміявся хтось, побачивши мене в дверях.

— Мені нічого на Марс летіти, коли своє село під носом! — відповів я.

Ніхто нічого не сказав, а тільки у всіх якось чудон посмутніли лиця і так сіли до столу.

Вечеря була майже святною. Була не тільки кутя та риба, але й горілка, що значно поліпшило наш настрій і вкінці вечері ми всі досить дружньо проспівували всеукраїнське „Видить Бог, видить Творець“...

Опівночі прийшли вислані стежі і повідомили, що „ворог“ сидить тихо і навіть „носа не показує“...

— Ну й віддячимо-ж ми їм за це, що вони заставили нас отак Різдво стрічати!... — сказав до мене полковник. — Завтра обов'язково будемо колядувати під вашою укоханою стріхою...

Я не сказав на те ні одного слова, але відчув тільки, як моє серце чудно стислося в грудях, наче передчуттям недоброго.

Поговоривши ще трохи то про це, то про те, ми полягали спати, доручивши все на вартового старшину, молоденького хорунжого з Полтавщини.

* * *

От, не можу тільки пригадати, чим я снив тоді, але знаю добре, що снив чимсь страшним, від чого прокинувся в холодвім поті і в той-же час почув зляканий крик вартового.

— Ратуйтеся! На нас напали! — кричав він не своїм голосом. — Пробралися у сад і звідтіль обстрілюють!...

Зірвалися на ноги і, як хто був, кинулися в ростіч.

— Стійте! — скрикнув полковник. — Стрілять буду!

Всі стали як укопані і почули, як десь, зовсім близько, навіжено торохтять кулемети. Враз гримнула гармата і в той-же час снаряд розірвався коло самих дверей будинка.

— Вони в саду! Хто кудою, вперед за мною! — крикнув полковник, кидаючись у двері.

Як через хвилину залунало голосне „слава!“ і кулемети затихли. Я вибіг на двір і побачив на снігу безліч темних плям. Догадався, що то лежать побиті. Якісь невиразні чорні тіни швидко гайсали між деревами і хтось несамовито стогнав: „Помилуйте!... Пожалійте!...“

Я стояв і сам не знав, що мав робити. В голові стало якось порожньо, наче хтось раптом вихопив з неї мізок і, кричучи від болю, поніс його у біле поле, де стояла така непорушна сива мла і де панувала цілковита байдужність.

Хтось роздягнений і босий підбіг до мене і весело гукнув:

— От і по всій справі! Майже всіх перекололи, а самого командіра в полон взяли!..

Я насилу взнав, що то говорить полковник.

— Ходім до хати! — потяг мене за руку. — Зараз його приведуть сюди!

Через декілько хвилин в кімнату ввійшло четверо козаків, які несли на руках когось пятого. Переступили через поріг і кинули його просто на підлогу.

— Собаці, собача смерть! — сказав один злобно.

— Не дуже там! — гукнув полковник. — Йдіть собі!

Чоловік лежав і тихо стогнав. Лице його було залите кровю, а руки й ноги якось дивно пообвисали коло тулуба, наче штучні.

— Ви хто такий! — спитався полковник, нахиляючись над ним.

— Командір N-ського червоного полка, який стоїть у ярах... — Ледве чутним голосом відповів той.

— Як ви називаєтеся? — знову спитався полковник.

— Цього я вам не скажу! — простогнав той.

— Та не стогніть так! — скрикнув полковник. — Що з вами? Вставайте та сядайте!

Не то плач, не то сміх, а взагалі щось страшне вирвалося з грудей нещасного:

— Не притворяйтеся і не питайтеся... Знаю я ваші звички добре... Катуйте до кінця.. Що вже там...

— Ми нікого не катуймо, але коли ви так підло на нас напали, то що-ж робити! — сказав на те полковник. — Ось, ми вас трохи підживимо і вам ліпше стане...

— Пусте... — почулася відповідь.

Голос його був тремтючий і хрипкий, але знайомий, дуже знайомий. Одначе я не насмілювався підійти до нього ближче й заговорити з ним, боючись чогось невідомого і соромлючись за той вчинок, якого допустилися ті, що зі мною і з ким я.

Прийшов лікар. Оглянув його і похитав журно головою.

— Хіба-ж можна так? — промовив сам до себе. — Мало того, що повикручували ноги та руки, то ще й ребра потрощили...

Полковник подивився чогось на мене і винувато сказав:

— Злоба все... З війною нічого не вдієш...

Лікар покликав двох санітарів і заходився поратись коло побитого командіра. Той весь час важко стогнав, але не вимовив ні слова. Коли забинтовували йому руку, я побачив, що на них нема пальців, лише якісь закарлючки, як в Артемка. Я підійшов до нього і подивився йому в очі.

Окровавлене лице страшно всміхнулося до мене і промовило:

— Ах, так ви ось де!!... А я за вас гину!...

— Ти, Артемцю! — скрикнув я. — Ти червоним командіром?!

— Як бачите! — сказав тихо. — Я за народ, а ви проти народу.. Та не в цьому річ.. я знав, що ви тут і хотів забрати вас на свята додому, але...

Великі сльози покотилася з його очей і він на хвилину затих.

— Бідний Артемцю, як же це так!! — питався я його.

— Так, як і все буває... — сказав він.

Коли лікар перевязав його і поклав коло теплої грубки, він поблід увесь і стратив притомність. Під ранок він на хвилину прийшов до себе і став просити мене, аби я охороняв його від якої ь небезпеки.

— Я панським наймитам не вірю... — казав він мені, показуючи очима на полковника.

— Ми боремся за своє право на своїй землі. — відповів я йому на те, але він тільки глибоко зітхнув і вже більше про це ми не говорили.

— Як же ти червоним став? — спитався я його, коли помітив, що він когось пильно до мене приглядається.

— Життя заставило... — відповів коротко.

— А де ти був ці всі літа?

— Це довго казати... — слабким голосом відізвався він. — Спочатку в Київі продав газети на вулицях, потім один добрий чоловік допоміг мені де чого навчитися і коли була війна, то я сам пішов на фронт і зробився старшиною... За час війни я богато чого

навчився в самого життя і як вибухла революція, то зразу-ж став тим, яким ви мене тепер бачите...

Перед сходом сонця йому погіршало і він знову стратив притомність. Лікар оглянув його ще раз і тільки рукою махнув.

— Нічого вже з нього не буде! — сказав він, виходячи з кімнати.

Тим часом полковник готувався до дальшого наступу і заклопотано говорив:

— Треба не гаяти часу! Сьогодня так, чи инакше, а колядувати мусимо, як звичай велить, за столом, під снопом, за доброю чаркою запеканки та за горячою ковбасою..

Я не слухав його, що він говорив далі, а старанно доглядав свого земляка. І саме тоді, як гримнула наша перша гармата, він розкрив очі і спитався:

— Хто це регочеться так?...

— То стріляють. — відповів я.

З хвилину він напружено чогось прислухався, а потім тихо і поважно вимовив:

— Скажіть їм, щоб замирилися... Скажіть їм, що війни не треба... Скажіть, що я також... помилявся...

Затих і задивився в стелю. Довго дивився так, наче бачив там щось надзвичайно цікаве й невидане. а потім лагідно всміхнувся і сказав:

— Мир вітають... Слава Богу вишнему.. Ото добре...

— Слава!... — докотилося здалека, але це вже мене не цікавило. Він раптово схопив мене за руку, витягнувся як струна і його очі зробилися шкляними, мертвими й нерухомими...

* * *

Через пять годин я вже їхав просто додому. Переїжаючи через ярп, де вчора була ворожа позиція, бачив на снігу богато кривавих плям, а коло цвинтаря дві свіжих могили.

Як раділи мною мої рідні, як вітала мене соломяна стріха і як колядувалося, — не варто згадувати...

Довідавшись про наглу смерть Артемка, селяне тільки руками розвели:

— Так він-же наш був!...

Моя мати, проста і щира, суворо сказала мені:

— Ти не повинен більше воювати!... Хай ті воюють, що вигадують оту війну!...

На другий день полковник Брень подався зі своїм полком далі, а я залишився для того, щоб поховати як слід, замордованого моїми сучасними товаришами, свого давнього друга і приятеля, земляка Артемка, який так нагло і так даремне згинув...

Одначе, щей досі блукаю манівцями і, згадуючи безщасного Артемка, згадую те сумне Різдво, яке напевне не забудеться ніколи...

1921 р., 22 грудня.
м. Львів.

„ЗАМІСТЬ КАЗКИ".

(Із випадкових заміток.

В таборі спать лягали завчасу, але сон приходив пізно. Кожда таборова ніч проходила в думах та мріях про волю і тільки під ранок мізок кождого таборовця стомлювався настільки, що тратив свідомість дійсного і починав снити майбутнім, яке раз у раз було звичайним минулим і давно прожитим, і ця ніч, що так швидко стелилася срібним мороком, мала бути ще більш безсонною, бо не дарма вона не така, як усі инші зімові ночі...

Стоючи коло півзамерзлого віконця своєї маленької кімнатки, що знаходилася в будиночку таборової команди, бачив на дворі одно й те саме, сто раз знайоме до найменших дрібниць і остогидле до гострої нудоти: три сірих бараки в один ряд з маленькими та вузенькими віконцями під самісінькою кришею, два ряди дротяних загород навколо них, а там далі безмежно-сумні простори засніжених мазурських полів...

Дивився і не хотілось вірити, що за якусь годину настане Свят-Вечір, або, як на моїй Волині кажуть — „Вілія"... Сгрівожений мізок снував настирливі думи про те, що нічого особливого в цій ночі не має і що мазурські поля нічим не ріжняться від Волинських, або Полтавських, але душа, як міцно натянута струна, несвідомо якось ловила кождий звук і приймала його всим своїм єством, так, що я чув навіть тихі шелести лязурово-синіх тіней, що стелилися по кучугурах снігу вздовж дротяних загород...

Чекав товариша та свою кутю. Умовилися провести цей вечір за чаркою „starki", яка обійшлася мені не так то вже й дорого: всього лише одна пара стоптаних чобіт за літрову пляшку... Товариш Семенчак був моїм давним приятелем і нас звязували спомини

далекого минулого, коли ми разом тинялися по Василевському Острові і, не раз було, замість обіду, смакували кусок „сигнаго“ з гнилою ковбасою, яку давав нам „на кредит“ добрячий господар „угла“ Влас Осіпов. Обидва ми вчилися малярства, обидва марили бути „визначними“, обидва терпеливо голодували і, збігом обставин, обидва опинилися за цими дротами, де вже не було ніяких мрій та надій, але за те була спільність в спогадах минулого і з нею нам було добре. До того-ж моє становище, яко „редактора“ таборового часопису, а його, яко „директора“ таборового театру, давало нам змогу використовувати наше минуле в своїй маленькій творчости, завдяки чому в таборі нас називали „визначними мистцями“... Можливо, що не за дротами, нас могліб назвати цілком инакше, але тут ми досягли того, про що мріяли...

Правда, часами на нас „щось находило“ і тоді ми енергійно готувалися до втечі на Вкраїну, але кождий раз знаходилась якась причина, що заставляла нас забути за свої наміри і зоставатися тут далі. І так минали за днями дні, тижні, місяці і, навіть, цілий рік уже... Годинами, коли особливо часто починала відчуватисд нудьга, я добував пляшку „starki“, а Семенчак ґітару і так віддавалися „грустному веселію“, — як казав він про цей засіб розваги.

— Гм... грустному веселію... — виринало в голові в той час, як вухо ловило те, що говорилося десь на дворі.

— А кутя буде сама найстояща, казав начальник постачання. — бренів дзвінкий молодий тенорок.

— Де вже там бути їй такою — безнадійно прошептів у відповідь старечий голос. — Другий рік уже тут... Знаю...

Серце боляче стислося і „грустное веселіе“ уступило місце другому:

— Другий рік уже... другий рік...

І стало перед очима рідне волинське село, хати в снігу, дерева в сивім інею, гурт хлопчиків із звіздою. Щось здавило за горло й потемніло в очах, а в тій пітьмі заблимали маленькі вогники...

— Так каганьці світяться... каганьці... — зявилася пояснююча думка.

— Але чим вони світять тепер?... То-ж, кажуть, нафти немає.... — з'явилась слідом за цею друга думка.

— Ах, він марить! — почувся чийсь голос від порога.

Я здрігнувся й повернувся. В сутіні присмерку побачив знайому постать товариша і ще когось.

— Бодай тебе! — сказав я до нього, засвічуючи свічку. — Я не сподівався так скоро...

— Ти, певне, не сподівався ще й цього! — сказав він весело і вийняв з кешені три останні числа „Волі" і величезне кільце свіжої ковбаси. — Це твій земляк привіз...

— Земляк?... Який земляк?... — спитався я.

— Оцей самий, що стоїть перед вами! — промовив незнайомий, простягаючи мені руку. — Хорунжий Сосновський із Житомира!

— Як-же ви тут опинилися? — спитався я його.

— Трошки инакше від вас! — всміхнувся він. — Перейшов з повстанцями за Збруч і опинився тут...

— Ах, так ви недавно сюди попали?!

— Як бачите! — хитнув він головою. — Попав недавно, але за те дуже радий...

— Раді, кажете?

— Звичайно... — всміхнувся він. — тут так затишно і спокійно, а там... махнув рукою і знов всміхнувся.

— Що-ж таке там? — цікавився я.

— Кепсько там! — Дуже кепсько!... А тут добре, що хоч вас бачу...

— Мене?!

— Еге ж! — сказав він поважно. — Я-ж вас давно знаю... Ще з того часу, як ми разом на Тетеревські скелі ходили...

Я пильно подивився на його, але маленька й щупленька постать земляка, з голеним ніжним лицем, сірими й лагідними очами і, майже сивим волоссем на голові, рішучо була незнайома.

— Щось не пригадую — сказав я, беручись за останнє число „Волі".

— А Соню Вознесенську знаєте? — спитався він.

— Соню Вознесенську?!

Я пильно подивився на нього і впізнав колишнього ворога.

— Ви Михайло Кузняк?!

— Той самий... — майже пошепки вимовив він. — Тільки я вже не той, що колись був... Я вже давно люблю вас і все думав про те, щоб побачитись з вами...

— Ну, як же-ж там наш Житомир? — спитався а його так, аби не мовчати, але товариш схопив мене за руку і патетично вигукнув.

— На дворі хуга, на дворі стужа, на дворі дроти, та ще й з колючками, а в нас і кутя на покуті, і чарочка, і старочка, як в українського Зевса на хлопоманськім Олімпі...

Земляк сидів і тільки дивився.

— На дворі дроти, та ще й з колючками... — всміхався сам до себе. — Та ще й з колючками...

Я дивився на нього і щось давне-давне починало ворушити мій мізок і непокоїти душу.

* * *

Кутя, як кутя, але старка чудова... Чи варто згадувать про те, як ділала вона на наш хоробливо чуйний орґанізм, в якому зібралося стільки непочатої енерґії?... Товариш Семенчак пив і грав на ґітарі, а я й мій земляк Сосновський співали волинських колядок. Співали на весь голос, не стискаючись, наче в дома. До наших вікон хтось приходив, чогось стукався, щось кричав, але нас те не цікавило. Без найменшої уваги „грустно" розважалися і тоді, коли настрій починав спадати, однодушно звертались до пані „starki" і вона рятувала нас...

Те все, що накипіло в нас на душі, без усякого вагання було виложене на стіл і вже ніхто з нас не крився зі своїми таємними думами і вже ніхто з нас не боявся бути сентиментальним, коли згадував свою сільську хату в загаті і вистелений пахучим сіном святочний стіл... Все було рідне настільки, що здавалося нам, ми бачимо один в одного

серце... і це був не пяний чад, а щось цілком инше, що ми глибоко відчували і дорожили ним... Це був той незвичайний момент, який часами трапляється під час якоїсь сумної подорожі в потязі, коли несподівано стріваються дві людських душі і враз, отак собі, без усякої особливої мети, відкриваються одна одній...

— От, ми, борці називаємся, а насправжки ми є ніщо... — говорив Семенчак, — і в дійсности ніхто з нас не вірить в нашу їдею, а коли й каже так, то лише для того, щоб одурити самого себе...

— Рація, товаришу! — згоджувався з усмішкою на устах мій земляк. — Вся наша акція є не більше, як скупчення цілої низки особистих випадків в життю окремих одиниць, що привело їх до утворення спеціяльного свого фронту, який для оправдання свого їстнування потребував якоїсь їдеї..

— Наприклад? — спитався я.

— Наприклад?! — здивовано повернувся він до мене. — Хіба ви не знаєте цього самі по собі...

— Не розумію... — сказав я.

— Не розумію... — озвався й товариш Семенчак.

Мій земляк налив чарку, випив її за одним разом і твердо сказав:

— ІдеюСамостійної Української Держави... В той час, як така держава вже їстнує, ми все ж таки не перестаємо її шукати і знаходимо своє місце за колючими дротами...

— Не розумію... — промовив гаряче товариш, звертаючись чомусь до мене. — Що це є?... Чи не радянська, га?...

— То не так важно, як вона називається, а важко те, що є фактом! — спокійно, але так-же твердо, заговорив земляк далі. — Те, що ми називаєм не справжнім і не дійсним, виявляється докоганим фактом в той час, як наше справжнє і дійсне є наскрізь фальшиве, звихнуте, вибите зі своєї життьової колії, яке не може знайти само себе, не то щоб...

— Почекайте! — перебив його товариш. — Ваша риторика не зовсім зрозуміла.. Скажіть просто, що саме ви називаєте фальшивим, звихненим і хто саме не може знайти себе?... Я, наприклад, являюся настільки

переконаним у справедливости наших домагань, що ще ні разу й ні на одну хвилину не сумнився в цьому... Тим часом ви мені говорите такі річі, що, вибачайте, нагадують собою цілковитий абсурд...

— Можливо! — згідно хитнув головою мій земляк. — Я не сперечаюся! Про політику я також не говорю, але я говорю про психичний бік нашої справи, який майже в цілому залежить від чисто особистих примх і вимогів кождого окремого індівіда з цього табору. Поясніть мені, наприклад, таку постать! Тільки що прибув я до табору, аж підходить до мене якийсь чоловічина і питає: „Что-ж скоро поедем? Попав случайно, но єслі будет допомога да посада, то попрацую для ненькі України“... Що-ж, скажіть, це прояв переконання в справедливости ваших домагань?... Хіба-ж це не є тим самим абсурдом, про який ви мені лише тільки-що згадували?...

— Так! — схопився товариш Семенчак. — Але-ж це виїмки і...

— Почекайте! — зупинив його земляк. — Як я вже сказав, я зовсім не беруся говорити про досконалість, чи не досконалість політичної думки якогось кола, чи окремого індівіда, а говорю лише про ті причини, що змусили те коло і того індівіда зупинитися на тому ґрунті, на якому опинився і я в даний момент...

— Наприклад? — озвався товариш Семенчак. — Що саме ви називаєте такими причинами?...

— Все! — сказав земляк Сосновський — все, що вибиває людей з колії життя і водить їх манівцями, обминаючи ясні й прості шляхи... В одного родинна трагедія, в другого романтична пригода, в третього звичайний нещасливий випадок, а те все разом змотується в клубок, який котиться по всіх просторах під знаком якоїсь ідеї... Подумайте тільки, що могло привести того спеца, що збірається й надалі „працувати для ненькі?“... Його привела сюди якась випадковість, не більше... Переконання в нього ніякого, але, одначе, він терпить не менше кождого із нас, що так голосно говоримо про свої ідейні стремління...

— Гм... це цікаво, але занадто субєктивно... — проговорив про себе товариш Семенчак, беручись за

гітару. — Справді це має свою рацію і людині мистцеві варто було б пошукати якогось іншого шляху...

— Цей шлях саме звичайне визволення від політичних забобонів — підказав земляк. — Той, що не спроможеться на це, зостанеться назавжди за дротами...

— Одначе, ви також, сидите з ними! — засміявся товариш, пробуючи награвати: „Небо і земля".

Земляк поблід, як полотно, і тихо промовив:

— Так... за дротами...

— І як-же ви сюди попали, маючи такі погляди? — запитався його вже я. —

— Погляди, шановний земляче, виробляються не зразу, а поступово... До того-ж, попав я сюди цілком свідомо, тікаючи від самого себе, від свого минулого, яке й є головною причиною всього, що в цей час переживаю... — промовив земляк, журно дивлячись на мене.

— Мені, товариші, взагалі остогидло це все! — підвівся з місця Семенчак. — Різдвяна ніч, добрі люди колядують, а ми в Центральну Раду бавимся... Давайте, ліпше. затягнемо ще з одну коляду, або поговоримо про минуле, далеке минуле, таке минуле, щоб було яскраве, як та копійка, яку я колись чистив попілом на різдвяні свята...

— Гаразд! — сказав на те землак. — Я роскажу вам свою пригоду з торішнього року і тоді ви, можливо, зрозумієте й те, з яких саме дрібничок складається велика справа...

Зіщулив хижо очі й повернувся до мене.

— Ну, от, Соня Вознесенська!...

— Що саме? — спитався я, відчуваючи в своїй душі неприємно-прикре й болюче чуття.

— Ото, як вона розлучилася з вами, то за мене також не пішла...

— Не пішла?! — скрикнув я мимоволі і в той-же час пригадав собі, як важко плакала вона, провожаючи мене на далекий Північний Фронт, і як скаржилась на те, що „батьки заставляють іти за нелюба". Тим „нелюбом" був ніхто инший, як оцей самий Сосновський і, коли одного разу, вже будучи в шанцях, я отримав від неї листа, в якому вона сповіщала про свій „шлюб з нелюбом", то я був певний, що це був

Сосновській... А тому, як в час Революції, так і нашої власної війни, коли мені приходилося бувати в своєму рідному місті, я зумисно обходив ті вулиці, де більше всього міг стрінутися з нею... Боявся, щоб цього не сталося, бо відчував, що тоді щось мусіло-б виникнути і що тоді могла-б цілковито змінитися система мого індивідуального життя... А цього я рішуче не хотів і всю свою енергію скеровував у цілком інший бік, не бажаючи витрачати її на особисті справи. Ніхто інший, як ця сама енергія, ось уже цілий рік виснажувала мене за цими дротами і запевняла, що так і повинно бути... Вкоханий отим „так і повинно бути", я цілком вабув за головну причину свого сучасног становища і, часами, коли навіть тужив, то тужив сліпо й несвідомо... і тільки тепер, коли в мою кімнату увійшов оцей земляк, коли він вимовив у голос давно забуте імення коханої людини, я відчув всією своєю істотою таку безмежну тугу, що ледве спромігся спитатися:

— Не пішла?!...

І лише тоді, коли він низьким і спокійним голосом відповів мені, що вона, відмовивши йому, вийшла заміж за якогось російського капітана, пригадав собі, що я питався не звичайно і що цього не слід було робити.

— Як бачу, то ви любили її! — говорив земляк Сосновський. — На жаль, цього я тоді не хотів знати, бо сам любив її і любив так, як ніхто не зміг-би... Люблю її ще й досі і кажу це отверто, бо взяв на себе найбільшу вагу минулого...

— Гм... як бачу, то земляки з романом! — підморгнув до мене товариш Семенчак. — Цікаво знати, як ви розвяжете його?...

— Він, товаришу, вже розвязаний і розвязав його я! — сухо сказав на те Сосновський. — Сьогодня минає рік, як я взяв на себе всі наслідки наших непевних взаємовідносин і від коли не знав спокійної години, заки не попав сюди...

— Що-ж такого сталося? — спитався я його. — Ви розійшлися, як і я, чи що?...

— Так! Ми розійшлися, але як це не дивно, вона, будучи мертвою, володіє мною і керує всіми моїми вчинками... Те враження, яке зробила вона на мене під час останньої зустрічі, стало для мене причиною мого звихнення, як це ви вже бачите... Я стрінувся з нею тоді, коли вона була мертвою...

— Мертвою?! — здивовано скрикнув Семенчак. Я, мовчки відсунувся трохи від стола і пильно подивився в сірі земляцькі очі. Вони були чудні й смутні, наче бачили перед собою щось надзвичайно страшне й незрозуміле і мучився тим, що його не можуть бачити інші.

— Звичайно, я незнав того, що вона мертва, але говорив з нею, як із живою... — продовжував він. — Це вже рік минає... Через дві — три години цілісенький рік...

— Вибачайте! — озвався товариш Семенчак. — Вибачайте, що виявляю в такий спосіб своє зацікавлення, але мені зостається цілком незрозумілим те, що своє сучасне становище ви ставите в якусь безпосередню залежність від тієї зустрічі?...

— В цей час скажу, але мусите дати слово, що ніяких суперечок тепер на цю тему провадити не будете! — дріжучим голосом промовив земляк. — Скажу це для потвердження того, що говорив тут, а ви вже як хочете, так і розумійте...

Раптово схопився на ноги і швидко заходив по кімнаті.

— Ви нічого не чули? — звернувся він до мене, зупиняючись коло стола.

— Нічого... Заверюха зривається на дворі... — відповів я.

Він постояв так трохи, а потім налив чарку, випив і сів на своє місце.

— Нехай собі!... — байдуже махнув рукою. — Отже, слухайте історію звихненої людини і не дуже дивуйтеся, бо ні про що инше, як тільки про подібні пригоди, сказано кимсь: „О друже мій, Горацію, богато ще таких речей на світі, про котрі ми не маємо ні найменшого поняття“...

— Цілком можливо... — хитнув головою товариш Семенчак, смикнувши непомітно мене за рукав. — Будемо слухати! Кажіть!

* * *

Земляк мій допитливо подивився нам у вічі, потім всміхнувся своєю чудною усмішкою і сказав:

— Тільки не думайте, що я тут звихнений!..

Плеснув себе долонею по лобу і важко зітхнув.

— Та не турбуйтеся вже! — промовив я. — Сьогодня різдвяна ніч і всякі казки можливі...

— А, так! — подивився він на мене. — Всякі казки, кажете, можливі? Гаразд! Тоді хай це буде замість казки, коли не схочете прийняти за дійсність!...

Глянув ще раз нам у вічі, схилився над столом і тихим голосом зачав оповідати:

„Соню я не перестав кохати навіть тоді, коли вона відмовила мені і вийшла заміж за иншого. Для того, щоб забути її, я залишив редакцію „Волыни“ і пішов добровільно на фронт. Одначе, будучи й на фронті, я не міг цілком забутися за неї і годинами так тужив, так нудьгував, що радий був віддати за один її погляд усе своє життя...

„Не смійтеся! Кажу правду, що любив її зовсім не по сучасному... Потім я став їй писати. Писав що тижня і що тижня мав від неї відповідь. Кажу — в і д п о в і д ь, бо про себе вона майже ніколи нічого не писала. Часами тільки згадувала про вас, раз прислала навіть вирізку якоїсь поезії, яка начеб-то була ваша і з того я зрозумів, що вона кохала вас“...

Він на хвилинку зупинився, звів на мене очі і з хвилинку дивився так, неначе старався щось пригадати. Раптом стиснув плечами, зщулився, наче від холоду, і говорив далі. —

„Як настала революція, я зразу-ж повернувся до Житомира. Надіявся на якусь зміну. Ви ж знаєте самі, що в перші дні революції панував такий настрій, що, здавалося, були можливі всякі чудеса...

„Надії були даремні! Вона цілком віддалася якійсь там політичній праці і зі мною не забажала навіть стріватися. Не дивлячись на всі спроби стати її това-

ришем, мені скоро прийшлося переконатися, що я їй цілком чужий, а тому виїхав до Київа. В Київі попав, як то кажуть, на „розбір шапок“. Центральна Рада складала вже свої манатки, а за Дніпром товклися північні гості. Після трьох-тижневих і відчайних змагань на вулицях Київа, сам не свій, разом з иншими, знову приплентався до Житомира. На цей раз вона вже сама шукала мене і, коли знайшла, то зразу-же кинулась до мене, як до найрідніщого й найлюбіщого чоловіка в світі.

— Не думала я, — казала вона, — щоб ви були здатні на щось!... Чомусь ви здавались мені нерішучим...

„Потім росповіла мені все. Виявилося, що вже рік минув, як вона розійшлася з ним і розійшлася через те, що він отруїв їх спільну дитину, і отруїв її так, що вона сама навіть допомогала йому це робити. Казала: „Дитина вдалася не цілком здоровою і все чогось кричала. Він радив напувати її соком із сирих буряків, змішуючи його з молоком. Я так і робила. Дитина кричати не переставала, але скоро померла. А тоді він сказав, що так і мусіло бути..“ Вона покинула його і пішла вчителювати в дитячий притулок, а він, після цілої низки авантур, виїхав кудись, і тільки тепер вона довідалася, що він знаходиться в штабі Муравйова. „Коли ви мій друг, так убийте його!“ — казала вона мені в той час, коли стало відомо, що він провадить північних гостів на Бердичів. — „Я не хочу, щоб він прийшов сюди!... Я боюся його!...“

„І тоді я пішов з невеличким гурком „чорних“ на Бердичів і був там ранений. Три місяці лежав у військовім шпиталі і вона часто навідувалася до мене. Вражіння було таке, що вона вже моя, і це справляло мені таку радість, що я забувався за свої простріпені груди. „За життя росплата тільки кровю...“ — сказав якийсь поет і це я тоді відчував всіми нервами. Думав, що каплею пролитої крови купую обнову свого життя, але, на жаль, це було не так. Коли я вичуняв, то, замість того, щоб стати самим собою, я став слухняним рабом її партійного переконання і розліпльовав серед ночі на міських парканах

якісь проклямації. Робив це до того часу, заки в мені не збунтувалася „натура“... Тоді я назвав її бездушним упиром, а його ідеальним борцем і подався знову до Київа. Як на лихо, моя друга подорож нічим не ріжнилася від першої і я збігом обставин опинився в Запоріжському корпусі, де мене й зробили хурунжим. В запалі боротьби, яка кидала мною з одного кутка України в другий, я якось скаменів і зачерствів не тільки серцем, але й душею. Инколи згадував її, але в той-же час згадувалася мені й моя безвиразна роля розносчика плякатів, чим я так прислуговувався їй. Нарешті, мені зовсім було незрозуміло, як так можна було віддаватися тій справі, яка не давала безпосереднього задовольнення індівідуальних вимог?...

„В осени 1919 року, коли розсипалася наша армія, я подався з ґрупою Волохатого на Житомир. Більшість нас були стомлені до того, що вже не хотіли ні про що инше думати, як тільки про спокій. Так, властиво, думав і я, бо остогидло мені це все до того, що я сам себе ненавидів. Згадав свою давню редакцію і щоденний маленький „фелетон“, який оплачував моє маленьке мешкання з двох кімнат і кухні в кінці Крошенської вулиці, і так мені захотілося повернутися до старого, так забажалося... Не дивуйтеся, що так кажу, але такі моменти їстнують в життю кождої людини, тільки вони не признаються... Я власними вухами чув, як один наш соціяліст-революціонер співав „Боже царя храні“, а на його очах тремтіли сльози...

„Зробив я собі претовстющу записну книжку і вирішив узятися за свою давню справу. Але тільки почав писати, як зразу-ж помітив, що зовсім не володію українською мовою, і раптом згадав її. „Вона-ж так чудово складала оті проклямації!“ подумав я про себе і негайно вирішив повернутися до неї при першій нагоді.

„До Житомира прийшов над вечір 24 грудня, себ-то якраз на самісіньку Вілію. Вирішив до неї зразу не йти, а зачекати, заки не смеркне. Гадав прийти на святу вечерю і так зробити на неї більше враження. Одначе, коли я прийшов на Набережну вулицю до того дому, де вона мешкала, то побачив

лише напіврозвалені стіни тан оламаний паркан. Я зрозумів, що це сталося в наслідок запеклих боїв, які відбувалися тут минулого літа, але не міг зрозуміти того, що сталося з нею самою і не знав, кого питати і де шукати. Блідий серп місяця в затуманеним небі ледве-що освітлював вулицю і при тім світлі помітив серед вулиці невеличку жіночу постать в чорному. З хвилину вагався, думаючи, чи не розпитатися в неї за те, що тут сталося, але постать наблизилась сама. Я глянув і занімів.

— Соня?! Що сталося?!...

Вона стояла перед мною в легенькій темній сукенці й хустині, наче заблукана мадона, або привид, і мовчки дивилася на мене.

— І вам не холодно? — спитався я її, але вона наче не чула нічого.

— Що з вами, Соню?! — спитався я її, але вона тільки хитнула головою і швидко пішла від мене.

— Йдіть за мною .. — почув я від неї щось схоже на шелест посохлого листя.

„Я ледве поспішав за нею і дивувався про себе з її швидкого ходу. За декілько хвилин, ми вийшли на міський бульвар, який виходив до самого Тетерева, і завернули до будинку барона Шодуара. Вона підійшла до брами, відчинила її і повернулася до мене.

— Тепер знаєте, де я живу? — промовила якимсь чужим і незнайомим голосом. — Завтра після 10-ої вечора заходьте просто сюди. Увійдете головними дверми в коритар і другі двері ліворуч...

„Я хотів щось сказати їй, але вона зачинила браму і, було чутно, як заскрипіли десь двері. Зрозумів, що вона пішла до себе і помалу поплентався до свого давнього мешкання на Крошенській. Йдучи містом, думав про свою дивну зустріч із Сонею і дивувався — чому такі мертві вулиці...

„Господарка помешкання зраділа мені, як своєму рідному і, не дивлячись на те, що час був пізній, дала мені справжню святочну вечерю і, навіть, шклянку якогось саморобного вина. Після вечері говорили про тих, що зараз панували тут. Говорили обережно, щоб „стіни не чули“, бо в неї мешкало двоє невідомих „по реквізиції“ і треба було бути

обережним... Правда, я не дуже боявся, бо в моїй кешені знаходилася пара „ґарантуючих“ документів, але, все-ж таки, говорили пошепки“...

„Вранці я обходив усе місто, шукаючи своїх давніх знайомих, але богато з них чогось повиїздили на села, де хто помер, де хто десь так запропастився, а двоє—троє давніх приятелів, яких я стрінув, були чогось такі мовчазні й непривітливі, що я сам постарався з ними розпрощатися...

„Решту дня проблукав над замерзлим Тетеревом, а коли зайшло сонце, вернувся на своє мешкання. — Причепурившись і не кажучи господарці ні слова, я подався до дому барона Шодуара. Було ще досить рано і до 10-ої години прийшлося просидіти на бульварі. Сидів і обмірковував про себе, що маю сказати їй і мені ніхто не перешкоджав, бо на бульварі, крім мене, ні душі живої. Призвичаєний до вистрілів, зовсім не звертав уваги на те, що по всьому місту раз у раз чулися карабінові вистріли. І як тільки на соборній дзвінниці вибило десять годин, я вже був коло баронського будинку. Поторгав за браму і вона відчинилася. Увійшов на широке подвірря й зупинився. Ніде ні найменшої стежинки. „Як же вона ходить цим снігом?“ — блиснула на мить думка. Підвів голову і подивився на небо. Світив смутний вчорашній серп. Блідо-зелене світло ледве відбивалося на темних шибках вузьких ґотичних вікон старого будинку і це чомусь нагадало мені очі тифозного мерця. Якусь хвилину вагався, не знаючи, що робити, а далі підійшов до дверей і попробував за ручку. Двері враз відчинилися, і я опинився в коритарі, який скупо осьвітлювався крізь вікна в дверях тим-же серпом місяця. Напружуючи зір, побачив оті самі другі двері ліворуч і зразу-ж постукав. Глуха луна відгукнувшися по всьому будинку, але за дверми було тихо. Зїждавши хвилину, постукав знову, але знову ні звука. Тоді я потягнув за ручку і двері відчинилися так же легко, як і перші, надвірні, „Заходьте!“ — почувся в той час не то голос, не то шелест. В блідій смузі місяжного сяйва, що падало крізь вікна, стояла Соня. Вона була в тій самій, що й учора, темній суконці й хустині, і так само допитливо дивилася на мене.

— Ви мусите помститися... То все він... — прошелестіло від неї.

— Хто він? Що з вами? — кинувся я, хапаючи її за руку і почув у своїй руці щось таке, не то гаряче, не то холодне, але до неможливого огидне, що заставило мене скрикнути.

— Ви мусите помститися... То все він... — прошелестіло в той час знову й по кімнаті повіяло могильним холодом.

— Я не розумію, Соню... — почав було казати я, але останнє слово зав'язло в моїм горлі. Вона сміялася... Тихо, беззвучно, але жахливо й пекельно... Оголений череп світив порожняками очей, а два ряди продовгасто-гострих зубів зводилися, то розводилися, як дзьоб чорногуза, коли, він тарохтить над зруйнованим гніздом.

— Що за жарти?! — скрикнув я не своїм голосом і кинувся до неї. Вдарив кулаками й зупинився. Переді мною була лише одна світляна смуга місячного сяйва.

„Як я звідти вибіг, як біг до свого мешкання, — не пригадую. Не пригадую, також, що було зі мною, коли я опинився за столом своєї господарки. Знаю лише, що коли я, заспокоївшись трохи, спитався її — хто мешкає тепер в будинкові барона Шодуара, то вона тільки в долоні плеснула:

— Ви, може, ходили туди на прохідку?...

— Ні! Я був у самім будинку, але там щось чудне... — сказав я.

— Я думаю! — здвигнула вона плечами. — То ж з того часу, як в ньому була та комісія, що людей на смерть катувала, то ніхто навіть і носа туди не показує...

— А ви не знаєте, кого вона скатувала? — спитався я її.

Вона, раніш ніж відповісти, озирнулася навколо себе, а потім нахилилася до мене і сказала:

— Я знаю про кого ви хочете знати, бо ви-ж сьогодня дарма день сходили, тільки я не хотіла казати, бо яке мені діло до того... Аджеж я знаю, що коли ви були ранені і лежали в шпиталю, то вона доглядала вас і турбувалася вами, а коли ви видужали, то забули за це все і покинули її.

— Так, так!... — озвався я до неї. — Але, чи не знаєте ви, що з нею сталося і де вона тепер?...

— Як-би вам сказати?... — замялася вона. — Знаю і не знаю... Бачте, вона тут якусь партію робила, ну, а чоловікові її це не сподобалося і він заарештував її, і так по цей день...

— Чим же був її чоловік?

— Та він той, як би сказати, був самим старшим у тій комісії...

„Я слухав і не розумів нічого. Голова горіла, як у вогні. Цілу ніч і цілий другий день лежав майже непритомний. Коли прийшов лікар, то сказав, що в мене самий справжній „сипняк", і порадив господарці відвезти мене на село до своєї родини, де я й прийшов до своєї памяти. Не скажу, щоб ця хвороба виснажила мене настільки фізично, як морально, бо привид в образі Соні переслідував мене доти, доки я не міг зїсти цілої курки і випити повну филіжанку самогону...

„Видужавши, пішов у повстанці з єдиною метою — знайти „його". За півтора року свого бурлакування, я встиг побувати майже у всіх містах України і, нарешті, сталося так, що спинився тут... Звичайна річ, що ніколи, нігде і нікому я не сказав ні словечка про дійсну суть свого повстанчого захоплення і ви є першими, кому я росповів це все... Ви, звичайно, можете реаґувати на це кождий по своїому, але знайте, що росповів це лише через те, що мій тановний земляк теж не був байдужним до того, що тепер привело мене до цього..."

Він устав і міцно стиснув мені руку.

— Знаєте, — сказав до мене, — я написав про це цілу повість, а ви, як близька людина, перегляньте її і скажіть своє слово... Вирішив за перо взятися, бо тепер навіть ґенерали цілі томи пишуть...

— З великою приємністю! — відповів я. — Тільки трохи згодом, бо сказати по праді, ваше оповідання досить чудне і...

„Видить Бог, видить творець
За що мир погибає..."

— В бараках козаки співають... — озвався товариш Семенчак і тихо забренькав на гітарі якусь невимовно тужну мельодію, що разом зі звуками врочистої колядки, здавалася риданням.

Мій волинський земляк повернувся до вікна, прилип лицем до холодної шибки і, було чутно, як шептав про себе:

— Замість казки, звичайно... Замість казки...

Перед моїми очами, як у тумані, стояла маленька постать злоторусої Соні і її сині очі допитливо зазирали в душу...

1921 р., 30. листопада
м. Львів.

„ВЕЛИКОГО БАЖАЙТЕ!..“

(Із записної книжки).

Коли бачу гарно видану книжку, то зразу-ж пригадую його. Колись він був моїм другом і я любив його. Молодий, гарний, завжди захоплений якоюсь „новою“ ідеєю, над усе любив мистецтво і завжди плянував:

— Знаєш, ми зберемо свої матеріяли і видамо чудовий альманах!...

Його ніжне, як у дівчини, гарне лице палало живим румянцем, а очі так і світилися. Похапцем брав аркушик „александрійського“ паперу і накидав шкіц обгортки проектуємого альманаху.

— Знаєш, ми видамо його так, щоби він був цілком відмінний від усіх инших... Більше враження буде...

Слухаючи його, я радів, бо був певний того, що він це зможе колись зробити. Не дарма-ж на нього покладали свої надії всі „молоді“ мистці, а в тім і сам директор „Художньої школи“, в якій мій друг вважався одним з найталановитішних учнів.

Що найхарактерніше було в його натурі, то це вміння з'єднувати в спільну гармонію свої захоплення ріжноманітними течіями в мистецтві, що йшли до нас зі сходу й заходу, з традиційним демократизмом тодішнього українства в нашому великому місті. Був самостійним і говорив про це тоді, як „відомі громадани“ не наважувалися навіть і думати про це. Нераз було, покінчивши справу з альманахом, несподівано говорив:

— Як ти думаєш, чи доб'ємось ми коли своєї самостійности?...

Я, будучи переконаним революціонером, відповідав:

— Коли Москва роспочне революцію, то цілком можливо, що...

— А я думаю, — гаряче перебивав він мене, — що ніяка революція нічого доброго не зможе нам дати!... На мій погляд, оту Росію треба з гармат розстріляти...

— Тихо, Миколко! — зупиняв я його, помітивши за вікном „городового“! — Он городовик суне...

Миколка не охоче сціплював зуби і з невимовною зненавистю дивився через вікно на „городового“, як той з господарським виглядом прохожувався по вулиці, озираючись на всі боки — „всьо лі в порядке?...“

Кімнатка, яку ми наймали за 8 карбованців місячно в молодої і хитрої кравчихи, мала всього одне вікно, яке виходило на вулицю і було так низько над тротуаром, що майже кождий прихожий зазирав у нього. Зрозуміло, що „росходитися“ з якімись особливими розмовами було не дуже-то зручно, але, одначе, Миколка мав з цього иншу „вигоду“... Майже що вечора, він одягався у вишиту сорочку із жовто-блакитною застіжкою в ковнірі і мандрував до клюбу „Родина“, де до самої півночи слухав балачок „відомих громадян“ і, вертаючися до дому, влізав у кімнату через вікно, щоби не турбувати „чудової чарівниці“, — як називав він господарку.

Коли на його наївно-дитячій верхній губі зявився злотний пушок, він старанно зачав його голити, кажучи:

— Така окраса до лиця тільки однім жадармам...

— Але-ж українці вуси також носять... — зауважував я.

— Так, носять! — запально відповідав він. — Але то все старі хлопомани, а не люде нових формацій...

Одначе, вишиваної сорочки і жовто-блакитної застіжки не кидав. Часами одягав її навіть тоді, коли йшов до школи, за що його шкільні чорносотенці прозвали „мазепою“.

Жив з того, що заробляв „випалюванням“, яке спродував за мідні гроші „відомим громадянам“, бо тих грошей, які присилав йому його батько, сільський фельдшер, ледве вистарчало на плату за навчання. Часто було так, що ні в мене, ні в нього не було

„копя“ в кешені, тоді він „будив мене“ музикою... Брав ґітару і казав:

— Музика завжди ошляхетнює людину... Заграю трохи..

І починав безтурботно ґрати всі, які тільки знав, російські вальси та романси і доводив мене до того, що вже на яких небудь „сопкахъ Манджуріи“, я схоплювався і йшов до ближчої поштетної „запозичатися“ ковбасою, білим хлібом та цукром, що, взяте разом, творило чудову вечерю. Правда, це не так-то легко вдавалося мені робити, бо після кождої такої вечері, мені на якийсь час приходилося розставатися зі своїми новісенькими діагоналевими штанами, які я віддавав у „застанову“...

Але за те які милі вечорі були тоді в нас! Миколка, „виконавши завдання природи“, — як казав він про вимоги свого голодного шлунку, — зразу-ж вертався до своєї улюбленої мрії:

— Знаєш, ми зберемо свої матеріяли і видамо чудовий альманах!...

Я охоче згоджувався на його пляни що до альманаху, і тоді він з усією енергією починав проєктувати видання літературного тижневика „для всіх“.

— Знаєш, ми згуртуємо коло себе всіх молодиків і роспочнемо видання такого літературного тижневика, без якого не міг би обійтися ні один грамотний українець... От, як оцей...

Кидався до стола, витягав з пачки ґазет та журналів останні числа петербурських тижневників „Огонекъ“ та „Совѣтъ Россіи“ і проєктував:

— Знаєш, щоб так отут новеля зі спеціяльними малюнками, тут поезія з ґрафічним портретом автора, потім дві-три репродукції картин сучасних малярів, далі рисунки „наші письменники в себе в дома“, „наші артисти за кордоном“ і, цілком зрозуміло, що мусить бути відділ театрально-музичний, бібліоґрафія і, нарешті, всяка всячина з малюнками якої небудь мавпи з людським голосом, або теляти з двома головами... Знаєш, такий часопис матиме шалений поспіх...

— Так, то так! — казав я. — Але де ми на те все грошей візьмемо?...

— Грошей?! — здивовано схоплювався він і раптом замислювався. — Гм... грошей... От, як би так нам Самостійна Україна!...

І вже лежучи в ліжку, крізь сон ще говорив:

— Знаєш, я надіюся на будучу виставу своїх картин...

* * *

...Жили собі, читали „Огонекъ“ та „Солнце Россіи“ і марили майбутнім. Діждалися „вистави“, але це вистарчало на те, щоб оплатити борги та поїхати на могилу Шевченка... Потім довга низка сумних днів з мріями про альманах... і так цілих два роки...

За цей час Миколка встиг уже змінити де що в своїх поглядах. Викинув вишивану сорочку із жовтоблакитною застінкою. Перестав малювати „село“ і взявся за „місто“. Висміював „відомих громадян“ і лаяв своїх професорів, але мрії про мистецький альманах і самостійну Україну ні на одну хвилину не покидали його...

— Знаєш, нам треба якось показати себе! — казав до мене.

І ми разом починали збірати матеріяли, бігали від одного видавця до другого, пропонуючи їм „записати своє імення на сторінках рідного мистецва“, але так з того всього й не вийшло нічого. Один видавець запевняв нас, що він би „з великою ласкою“, так боїться „критики“, а другий урочисто заявив, що йому зараз не до цього, бо почав друкувати „капітальну працю“ одної досвідченої куховарки п. н. „Які бувають справи та напитки на Україні?“...

Нагла мобілізація захопила мене й закрутила по всій широкій „Матушке Расеюшке“, що й спричинилося до того, що ми на протязі двох літ війни не чули й не знали нічого один про одного...

Скільки не писав, скільки не шукав, але все дарма. Тільки на третій рік війни, коли вибухла революція, до моїх рук попало число якоїсь фронтової ґазети, редактором якої був не хто инший, як Миколка. Написав до нього і через якийсь час мав від нього ціле послание“. Марив альманахом, говорив про Самості й

єість, лаяв соціялістів і хвалився, що пробуває в ранзі поручника. В другім листі дивувався з мене, чому я зостався „сірим вольнопьором“ і звідки в мене взялися „большевицькі думки“... Після якогось десятка листків, наша переписка припинилася якось сама собою, завдяки тому, що між нашими поглядами виявилася величезна ріжниця, яка згладжувалася хіба лише тим, що обох нас вязяла одна думка про мистецький альманах та самостійну Україну.

І, ось, цілком несподівано, стрінувся з ним на хорах нашого молодого тимчасового „парляменту.“ Він сидів у перших рядах і захоплено апльодував замостійницькому промовцеві правої течії.

— Славно, Міхоноша, славно! — кричав він ворогові „моєї“ партії.

Я підійшов до нього і плеснув його по плечу:

— Як ся маєш, Миколко? — сказав я до нього.

Спочатку він не впізнав мене, а потім радісно кинувся в мої обійми.

— От, випадок! — скрикнув він. — Тепер ми вже напевне порозуміємося!...

— Я гадав, що нам про це й говорити не доведеться! — сказав я. — Адже-ж у нас є своя мета...

— А, так! — схопився він. — Знаєш, тепер ми зберемо свої матеріяли і видамо мистецький альманах!... На обгортці дамо футуристичного козака зі шликом, як от у Полуботьківськім полку...

— Так! — озвався я. — Але, чи не годилося-б це до якого небудь плякату із закликом „до зброї!...“

Він якось чудно всміхнувся і несподівано сказав:

— Як бачу, ти зовсім не розумієш сучасного моменту! Для боротьби за самостійність мусимо віддати все, що тільки маємо... Мусимо своєю працею полекшити роботу наших політиків...

— А що тоді буде, як кождий політик по своїому смаку зажадає від нас нашої праці і заставить нас пропаґандувати в мистецтві свої програмові істини?... Як тобі здається, чи не буде це профанацією того мистецтва, яке для нас таке дороге!...

— Нічого подібного! — заперечив він. — Мистецтво скрізь може бути таким, як що воно справжнє!...

— Згоджуюсь! — сказав я. — Але для чого тоді оцей шликоносець?...

— Тому, що я самостійник і старшина Полуботківського полку! — енергійно вимовив він. — Козак зі шликом, це та слава минулого, яка встала з домовини до будування своєї держави!...

— Чому-ж тоді не дати такої-ж футуристичної постаті селянина з молотом в руках або косою? — запитався я. — Адже-ж уся наша Україна є не що инше, як той селянин?...

Він здивовано глянув на мене і замислився, як колись, коли я нагадував йому про гроші під час плянування видання тижневика. Потім неприємно зморщився і сказав:

— Знаєш, це ти кажеш так через те, що належиш до Селоспілки, але це не щиро... Це претенціозно, це тенденційно булоб...

На цьому наша розмова припинялася, бо в той час до нас підійшов з приємною усмішкою той самий видавець, який колись боявся „критика", і став просити нас, аби ми дали йому „щось такого для друку".

— Книжки мого видання, як на вогні горять!... — хвалився.

Я пообіцав йому „Історію одного з'українізованого корпусу", а Миколка — „Альбом національних діячів одного з'українізованого фронту". Частина матеріялів знайшлося при нас і ми зараз-же пішли запивати могорич. Зайшли до давньої „Родини" і просиділи там до пізної ночі. Вночі, йдучи пустельними вулицями, спиняли вартових міліцейських і провіряли їх знання української мови...

Спали на своїй давній кватирі і господарка наша мала з цього чималий клопіт. Справа в тому, що Миколка вимагав від неї, щоб вона зверталася до нього по українському, а вона не знала ні одного слова. Тоді він назвав її одним словом, вона зрозуміла і довго плакала від образи.

А на другий день сталося так, що він виїхав до Крутів, де вже чулися перші гарматні вибухи першої „власної" війни. Будучи противником усяких воєн, я зовсім не тішився цим, але Миколка так і напалав:

— Ми отій кацапні покажемо ще, де раки зімують!...

Я не бажав йому нічого, лише співчуваюче сказав:

— Їдь та не забувай за нашу певну справу!

— Знаш, ми зберемо матеріяли... альманах... козак зі шликом... національно... цікаво... — казав він до мене вже через розбите вікно ваґона. — Головне наше давне студентське гасло — „Великого бажайте!...“

В той час льокомотива засвистіла і довга валка червоних ваґонів повільно посувалася в імлу осінного дня...

Вертаючи з двірця, думав:

— Як життя людий міняє!...

* * *

...Цілих два роки „власної“ війни, „власної“ страшної, безглуздої, галасливої руїни заставили мене зійти на манівці... Заблудився я між таборами й загубив богатьох рідних і дорогих. Часто стрівав їх у цілком протилежнім таборі від того, в якому знаходився я. Часто вони самі приходили до мене зневірені й розбиті, але вже я м у с і в не визнавати їх...

Згадував і шукав Миколку. Раз якось знайшов його імення в мистецькій хрониці офіціяльного видання „національного“ уряду. Писалося, що він зробив низку зразків військових прапорів. Хотів написати до нього, але не міг, бо я знаходився „по цьому боці“, де порядкував „соціялістичний“ уряд.

Після довгої низки кривавих подій та переворотів, які випали на долю нашого славного великого Міста, стався ще один, особливо наглий і особливо страшний „національний“ переворот, коли в цілому місті не можна було дістати шматочка хліба, — я вирішив залишити його. Не бажаючи тратити час на добування перепустки на виїзд, пішов пішки і, зараз-же за містом, мене арештували, припровадили до „комендантської контр-розвідки“ і посадили в якийсь холодний льох під будинком комендантури.

Цілу добу висидів у пітьмі, слухаючи, як тяжко катували за стінами тих, що сиділи поруч мене... Не

чув навіть, щоб найстрашніший звір міг здобувати в собі такий пекольний крик, як кричали ті вещасні й невідомі люде... Чекав так своєї черги і намагався бути спокійним.

— Ну, комунія, марш сюди! — крикнув хтось, прочиняючи двері. — На допит до пана шефа...

Увійшов козак в сірім мундурі і такім-же кашкеті з тризубом і старанно обшукав мої кешені. Коло дверей чекав на мене якийсь сутуловатий субєкт повів мене на верх до кабінета „пана шефа". В маленькій, закиданій дорогими меблями та паками комувістичної літератури, кімнатці було темно. Вікно виходило в подвіря і, крім того, до половини було опущено штору, так, що соняшні проміні ледве-що пробивалися в середину. Посередині кімнати стояв великий писальний стіл, за яким сидів і поспішно писав щось молодий старшина. Не підводячи голови, він спитався:

— Обшукали?

— Так! - відповів субєкт у кепі.

— Давай його сюди! — сказав старшина, підводячи голову.

— Миколка?! — мимоволі скрикнув я. — Ти?!..

Він якось дивно присів, поблід, потім почервонів і, нарешті, заговорив:

— Не сподівався, що?... Гм... знаєш, я того... мушу... Знаєш, я вже давно перестав бути сентиментальним...

Повернувся до субєкта і, з несподіваною злістю, крикнув:

— Геть звідси, мордоворот! Хіба не бачиш, що ти тут зайвий?...

Коли той вийшов, то він закурив папіроску і, раз за разом затянувшись, звернувсь до мене:

— А, ну, признайся по правді, ти не червоний?...

— Ні! — відповів я.

— А за що-ж тебе схопили?...

— Це мусять твої аґенти знати!...

Він схопився:

— Аґенти, аґенти!... Зволота одна, а не аґенти!... Мягкосердна неміч!..

Нагнувся до мене через стіл і сумно промовив:

— Знаєш, наша нація така, що її треба нагаєм заохочувати до діла...

— А чого-ж ти сидиш тут? — сказав я йому.

— А хто-ж буде? — спитався він мене в свою чергою. — Знаєш сам, що в нас дуже мало прихильників блакитної концепції, а тому...

Зупинився, закусив губу, підозріло подивився на мене і промовив:

— От, говорю з тобою, а чорт тебе знає, яким ти духом тепер дихаєш?... Дуже можливо, що ти тепер найбільший мій ворог і що я зробив би найкраще, як би розстріляв тебе... Я ж, знаєш, сентиментів не знаю...

— Ні, Миколко! — сказав я. — Вір мені, що я той самий, як був тоді, коли ми разом марили мистецькими альманахами та літературними тижневниками!...

Він на хвилину замислився, а потім промовив так мягко і так чуло, що я аж здивувався:

— Знаєш, ми все-ж таки зберемо матеріял і...

В той час двері відчинилися і в кімнату ввійшов субєкт в кепі. Разом з ним увійшла якась молодя, перелякана на смерть, панночка із вузликом у руках.

— Пан шеф! — звернувся субєкт до Миколки. — Оця шмара, разом з хлібом хотіла передати листа свому братові, який сидить з комуністами!

— А ти обшукав її? — жваво спитався Миколка.

— Ні! — відповів той.

— Обшукать і двадцять пять шомполів! — крикнув суворо.

Господін начальнік! Господін начальнік! — заплакала дівчина, хапаючи його за руки. — Я не віновата!...

— Геть, зволоч! — шарпнувся він від неї і штовхнув її в груди.

— Миколко! — озвався я.

— Не твоє діло! — заскреготав зубами.

В кімнату вбігли два здорових козаки, один схопив її за одну руку, другий за другу, а субєкт у кепі почав обшукувати... Плакала, просилася й присягалася що вічого злого й на думці не мала, але не помоглося...

Обшукавши верхню одіж, роздягли майже до нага і так поволокли кудись.

— Бачив? — повернувся він до мене з невинною усмішкою.

— Бідна! — вирвалося з моїх вуст. — Бідна, беззахистна дівчина!...

— Нічого, брате, це жидівка! — підморгнув до мене. — Що бачив, — тримай собі в науку... В цей час накажу випустити тебе і дати тобі потрібну перепустку на виїзд... Ось покличу адютанта і все буде зроблено...

Нахилився до вікна і двічі потиснув ґузика від електричного дзвінка. Через хвилину в кімнату вбіг невеличкий, чорнявий молодий чоловік з ознаками хорунжого на ковнірі сірого мундура і струнко став перед Миколкою. Миколка, показуючи на мене, сказав до нього:

— Цей чоловік попав до нас випадково. Заберіть його з собою, дайте йому звільняючу записку і перепустку на подорож до...

Повернувся швидко до мене:

— Куди?...

— До Крутої Гори — сказав я.

— На всякий випадок це треба занотувати... — промовив сам до себе і, вже в голос, сказав: — Вибачай і до побачення!...

Вже в дверях затримав мене:

— Знаєш, а ми коли-небудь все ж таки зберемо свої матеріяли і видамо чудовий альманах, з футуристичним тризубом на обгортці...

— Я думаю, що колись так буде! — сказав я, скорше зачиняючи за собою двері.

* * *

Якось пізнім вечером, сидячи самотою в своїй непривітній кімнатці, яка знаходилася в маленькому будиночку, що стояв на краю чужого міста, — дивився як догорала свічка і марив далекою Україною.

— Коли-ж повернуся? — думалося мені. — Скоро вже два роки...

Думав і не міг зрозуміти, через-що саме і як саме сталося так, що я опинився тут, але пригадував до найменших подробиць ту подорож із Великого Міста, коли, опинившись у „блакитнім“ ешалоні, яко подорожній, зі своєю перепусткою, зробився втікачем і став вигнанцем... Звичайно, т у т не гірше, як т а м, але т а м все-ж таки ліпше, як т у т...

— Там до вас якийсь краянин прийшов? — сказала мені з-за дверей господарка мешкання.

Я пішов на зустріч. Переді мною стояв на порозі високий, худий, з виснаженим і зарослим густою русявою бородою лицем хтось незнайомий. Не дивлячись на те, що на дворі стояв пекучий мороз, він був одягнутий в легеньку „петлюрівську“ шинелю та незгребні „американські“ черевики.

— Що, не взнаєш? — спитався незнайомий.

— Ні! — відповів я. — Скажіть просто!...

— Я довідався з ґазет, що ти тут і от прийшов до тебе... — сказав він.

— Миколко, ти?! — здивувався я, впізнавши знайомий голос. — Як ти попав сюди?

— Ет, про це не варто говорити! — махнув він рукою. — З-за дротів утік... Сидів, сидів і нарешті не витримав...

— Так ти в таборі інтернованих був?!

— А то-ж де? — здвигнув плечами. — Був, як і всі, що трималися блакитної концепції...

Попросив сісти, дав папіроску і стали говорити.

Розповідав мені, як „відомі громадяне“, розмови яких він чув ще в юнацтві своєму, затягли його до „політики“ і зробили „шефом дефензиви“ і як потім, коли програли свою справу, відцуралися його. Нарікав на ту несправедливість, що панує в „центрі“ цих громадян і жалкував дарма страченого часу...

Озирнувся по кімнаті раз і другий і, віяково всміхаючися, промовив:

— Живеш майже так, як і колись, тікьки ґітари вже не маєш...

Я встав і приніс йому від господарки стару, побиту ґітару. Він простягнув до неї обидві руки і радісно скрикнув:

— Боже! Які то часи були!...

Сів на своє місце і став грати оті самі російські вальси та романси. Слухаючи його, чув, як шалено тремтить чогось серце і відчував, що ще якась хвилина і я розплачуся, як маленький хлопчик. „Тільки не це...“ — думав я про себе. — „Тільки не це...“ Але, ось, несподівано, він випустив з рук ґітару і тяжко заридав...

— Прости мене, прости! — говорив крізь сльози. — Я був такий негарний під час нашої останньої зустрічі... Тільки я вірив, що буде Самостійна Україна, що ми переможемо, а тоді все проститься...

— Нічого! — заспокоював я його. — Ще не все стрчено... Заспокійся ліпше, поговоримо...

Він устав. Витер рукавом сльози і, враз, очі його стали холодні й неприємні. Озирнувся ще раз по кімнаті і сказав:

— Вибачай! Це все пусте! От, як що маєш трохи гроша, то заплати мені за перепустку!

— За перепустку?! — здивувався я.

— Так! Заплати мені за перепустку, як що ти чесний чоловік... А тоді я піду собі своєю дорогою, бо все одно нам нема вже про що говорити...

— Миколко!...

— Пусте!... Все одно ми свого матеріялу не зберемо і мистецького альманаху не видамо ніколи...

— Скільки-ж тобі? — спитався я.

— Стільки, щоб на вечерю і на чарку горілки вистарчило-б...

— Але, Миколко, слухай! — Почав було ще раз умовляти його. — Ти стомлений і тобі спочити треба... Ти-ж майже хорий!...

Одначе, він без найменшої уваги, простягнув до мене праву долоню і сказав:

— Давай!... Мені ніколи!...

— Куди-ж ти так?...

— Манівцями до повстанців..

Я витрусив зі свого гаманця все, що там було і поклав йому в простягнену долоню. Він затис те все в кулак і швидко вийшов з моєї кімнати, навіть не попрощавшись...

А тоді я загасив недогарка свічки, впав на ліжко і з головою сховався під ковдру.

— Все одно, ми свого матеріялу не зберемо... — громом лунало в моїх вухах.

— Чому ні?... Чому ні?... — силкувався відповісти мізок.

А в душі відкликалось гострим болем далеке й надійне:

„Великого бажайте!..“

1921 р., 1. грудня.
м. Львів.

„БІЛІ КОНВАЛІЇ".

(Зі споминів минулого).

I.

Було колись, а зараз пригадую. Чимало літ минуло від того часу, але спомини живуть у моїй душі.

...Тоді довго реготалися північні вітри й тужно плакали сніговиці білі... Як затихли вітри, то настала сувора зіма і, німе мовчання запанувало навколо... Скрізь і всюди лягли непорушно-тихі сніги, наче покривало біле на чорній трупі... Мертвими снами заснула земля і стала снити снами відродження, а навколо було так тихо, як у тій хаті, де лежить самотний мрець...

А потім, як з далекого півдня почувся глухий гомін веселих соняшних вітрів, — розбудилася трівога великої боротьби. Над лісами та полями щось велике заклекотало й могутнім рухом життя здвигнуло непорушне досі, захмарене небо. З глухим шумом безсилого гніву, як отари сполоханих овець, вирушили в похід чорні хмари. Південні вітри з веселим реготом та свистом гонили їх туди, де вічні морози й сніги, де в мороці хуртовин жалібно стогнуть сірі гагари і клевуть темряву безкінечної північної ночі.

Величний рух пробудження розчучив небо й воно заплакало першими сльозами весняної радости. Від тих сліз сніги почорніли й повстало дивне змагання життя зі смертю. Перемога життя заблисла цвітневими блискавицями й озвалася голосними громами визволення огнистої краси з мовчазної неволі і, враз, по всій землі, забриніли звуки весняних пісень...

В полях на обміжках з'явився полинь, на узліссі братіки заясніли, в садах рута-мята зійшла й пекуча кропива зазеленіла. Верби над ріками вибруньковуватися стали, а вишні та черешні білим цвітом розцвілися...

Природа, як сповнена достатком хата статечного господаря, як храм богатого Бога, заповнилася дарами неба й зачарувала собою кожду живу їстоту, навіваючи на неї шал захвату й натхнення.

В моїм старім зшитку, поруч інтімно-наївних віршів, є такі рядки: „Краса життя в творчости, а творчість у стремлінні до Бога. Коли прокидається Душа, то вона спершу всього шукає свого прообразу. Огонь кохання, що спалахкує в серці, — чулою Душею перетворюється в молитву до того прообразу — Бога. Як зашумить весняний гай, то скільки живих голосів бренить у шелесті ніжних віток!... В замилуванню красою родиться кохання, в коханю повстає молитва, а в молитві — стремління до Бога, яке є творчістю“...

Так писав я тоді за маленьким столиком у маленькій, аж на пятому поверсі, темній кімнаті великого північного міста, як на Україні дівочі уста жадібно питалися:

„Весна — красна,
Із чим прийшла?...“

Безчисленні пташинні хори славословили:

„Будь благословенна, вічно-свята і принепорочна весно!... Ясноока владарко юних сердець, благословенна будь!..“

В шумі весняних вод звучало могутнє: „Будь благословенна весно, що дала красу срібним рухам хвиль і розквітчала луки зелені навколо!...“

II.

І в таку весну прийшов до мене смуток незнайомий. Знайшов він мене на чужині далекій ще ніжного й молодого, якому весь час вижалася рожева будуччина. Маючи всього лише вісімнадцять літ, марилося зорі хватати з неба. Сміливість до цього давали мені мої буйні русяві кучері, карі очі, чорні брови, жваві ноги, міцні груди й безліч почувань у них. Крім того сприяло цьому моє уміння тримати гордо піднесену голову й призирливо всміхатися куточками своїх губ. — Хоч останнє не було моєю індівідуальною особливістю, бо запозичив я його у мешканців того міста, де спіткав мене смуток...

Пробуваючи в чужому місті, мені, як убогому мужицькому дитяті, якому забажалося „вийти в люди“, не було часу на дрібні забави, а тим більше — розваги.

В моїй кімнаті, на протязі всієї довгої зими, в нестерпучому холоді творилися найкращі думи й мрії про те, як вернуся на Вкраїну зі славою „відомого артиста-маляра“, бо не даремно ж учився я не де небудь, а в самій „Державній Академії Штук Красних“... Тільки иноді, як на вікнах розтавав лід, я нахилявся до вікна і довго дивився в низ на подвірря, яке нагадувало собою глибокий колодязь. І тоді робилося невимовно сумно і сотужно, що я й сам не знав — куди себе діти, і заспокоювався лише на гомінких проспектах Василевського Острова. Коли ж настала весна, то моя кімната зробилася для мене справжньою тюрмою. В розчинене вікно десь здалеку доносилися голоси весни, які стрясали моєю істотою і непокоїли душу.

Почалося з того, що малюючи одкого разу погрудля якоїсь Венери, я відчув, як у моїм серці щось легенько задзвеніло, наче надірвана струна... Після того, я що вечера розгортав свого зшитка й довго милувався своєю працею...

Раз заснув і дивний сон привидівся мені.

Рідне село. Сади скрізь зеленіють. Чорніють з'орані городи. Серед села старенька трьохбанна церковця. На цвинтарі дівчата в святочних строях „довгі лози“ водять. Я стою собі осторонь і пісень їх слухаю. Але ось, із дівочого гурту виходить одна дівчина і йде просто до мене. Взяла мене за руку й сказала: „Давай, будемо летіти!...“ Не встиг я ще й відповісти їй, як почув, що ми відділилися від землі й полетіли в гору. Летимо швидко, що аж дух забиває. Міцно обнявшись, летимо все вище й вище, ген аж до хмар так, що село в долині зробилося ледве помітним. Навколо нас хвилюються звуки пісень і дзвонів, що підносилися від землі до неба. Дівчина шепче: „Як у небі весело, коли на землі Великдень!“

Ось перед нами блідо-рожева хмарка. Ми торкнулися об неї ногами й полетіли вище. Коли тут, бачу, моя дівчина кудись зникла і я лишився сам. Чую, що починаю падати в низ і стараюся вхопитися

за ніжні кучері блідо рожевої хмарки, але вона висковзується з моїх рук і також зникає. Я лечу до землі, як кинутий з неба мяч, що аж у голові гуде. Лечу й лечу, а серце вже й не бється з ляку. Бачу вже й село перед собою, церковця хрестами сяє, дівчата здивовано дивляться в гору, як я падаю. Кричу їм, щоб ловили мене, але ні одна з них не насміляється навіть поворухнутися... і вже тоді, як мав упасти й розбитися, здрігнувся всією своєю істотою і прокинувся...

На дворі був ясний день і сонце світило просто в моє ліжко. Встав і, відчинивши вікно, довго вдихав у себе весняне повітря великого міста, яке пахло цитриною й розпареним камінням. У низу на подвіррі покоївка чистила величезну ковдру. З гори було видно її груди, як вони визирали через розщіпнуту блюзку. Щось злякано здрігнулося в моїх грудях і мені стало сумно...

Я ще не знав того, що весна вже давно збудила в мені жадобу кохання й що то так говорила моя, тільки-що народжена, болюча пристрасть...

...Ходив часто над Невою. Блукав у „Літньому саду". Тинявся по бульварах, де прогоджувалося богато блідолиців женщин, які нагадували собою ті білі лілеї, що стоять за склом у цвіточних магазинах. Чогось шукав, чогось мені не доставало, але чого, — сам не знав. Досить було того, що я стратив усяку охоту до праці і перестав навіть зазирати до свого зшитку з Венерою. Натомість нетерпляче чекав того часу, коли зможу виїхати з цього проклятого міста. Але дні, наче ледачі воли, помалу сунулися й сунулися в ту безвість, яка мене вабила і якої я боявся. Заля мистецької студії зі своїми гіпсовими потворами й нудне малювання всяких Атлясів та Прометеїв, здавалося, от от заставлять збожеволіти.

Нарешті прийшов останній день мого пробування в чужому мені місті і я радісно плюнув через вікно в брудне подвірря й став збіратися в дорогу. Причиною моєї радости був не тільки мій від'їзд, але ще й той щасливий випадок, що ще на передодні я одержав від свого діда милого листа й трохи грошей. Писав мені своєю старечою рукою: „Здоров, хлопче*

Гадаю, що тебе вже давно до мене тягне. Отже приїзди скорше, бо я тебе чекаю. Скучно самому товктися в господарстві, а праці в сім мішків не зібрати. Сад наш цвіте, а на городі зачинають сходити коноплі"...

Дід мій був единою моєю ріднею. Коли я був ще дитиною, то він мені про „Бендерську джуму" розповідав, а пізнійше про гайдамаччину. Після того, як я вже сам де-чого довідався з мудрих книжок, то він став мені казати: — „Тобі вчитися треба... Батько й мати залишили тебе сиротою, так я вже до пуття доведу тебе... Куди хочеш, туди їдь, але вчися..."

І от вчився я так, як сам хотів... Чого саме вчився, як саме вчився, про це вже й дідусь добре знав. „Як справжнім малярем станеш, то й мене змалюєш..." — казав мені.

Читаючи дідового листа, я живо уявляв собі високу, огрядну, з розумними очима й лагідним лицем, з благообразно-патріярхальною бородою старечу постать волиняка, як він турботно клопочеться коло свого господарствечка. Читав дідового листа, уявляв його собі і спішився до нього...

III.

Приїхав. Туди високий ліс, сюди широкі поля, а між ними срібна смуга Тетерева. На обох боках Тетерева розгорнулося моє рідне село зі своїми зеленими садами. Серед села старенька церковця трьохбанна, а над селом широкий намет блакитнього неба. В лісі кує зозуля, в полі співає жайворін, а на сільських городах голосно сваряться за межі розлючені баби. Таке моє рідне село, така моя батьківщина люба, така моя земля рідна...

...В грудях радість і захоплення. Хочеться голосно сміятись і гукати: — „Гей, Україно! Чи ти королівна над королівнами, чи ти красуня над красунями?!... Чого-ж ти така пишна та красна, що коли дивишся на твою вроду, то хочеться шаліти від радости?!... Чого-ж ти така люба та мила, що для тебе охоче віддав би своє життя?!..."

В саду, де стояла пасіка, було надзвичайно мило. Особливо гарно було при заході сонця, коли дідусь вичитував зі свого стародавнього молитовника „уніятські“ молитви. В день він доглядав господарства й стежив за тим, що робить наймит та поденні робітники, а над вечір приходив на пасіку, де й ночував. Разом із дідом ночував і я. Лежали в соломяному курені, я розповідав йому про своє життя в далекому північному місті й про ті далекі світи, що стали мені там відомі. Висунувши з куріня голову й дивлячись на зорі, дід замислено промовляв: „А коли оті далекі зорі більші за нашу землю, то які-ж тоді живуть там люде?!..“

Потім дід спокійно собі спав, а я до самісенького ранку вдихав у себе аромат розквітлих у саду акацій і марив невідомим мені коханням... Лежучи на мягкому сіні поруч старого діда, я сердечно завидував наймитові Грицькові, як він десь на селі виводив своїм тенорком якусь крикливу пісню... Часами в день, блукаючи по городі, де дівки-робітниці пололи мак, я відчував у собі німий крик чогось незрозумілого мені й ніяк не міг угамувати його. Дівчата весело собі співали, наче й не працювали. Спідниці їх були високо підтикані, а голі, засмаровані, товсті литки викликали дратуюче-соромливий настрій. Побачивши мене, вони кидали працю й голосно сміючись, гукали: „Павичу! ходіть но сюди, бо вас Оксана кличе, грядочку прополоти!... Ходіть-же, бо вона вас любить!...“

Я червонів до самих вух і відчував, як у мене палало все лице.

В ті тихі весняні ночі, здавалося не раз, мусить статися чудо: до мого вікна прийде „вона“ й тричі постукає в нього. А тоді встануя їй на зустріч і прийму її в свої обійми. І скаже вона мені: „Любий! я так прагнула тебе!...“

В ясні місячні ночі я виходив у сад. Босими ногами бродив по срібній росі й так виходив аж до ріки, яка була зараз-же за садом. Сідав над рікою й мовчки дивився в темну воду, де купався срібний місяць і плавали зорі. Дивився в глибінь ріки, звідки визирала відбитка мого лиця, такого таємного й жадаючого, як у нечистого духа.

Одної місячної ночі, коли особливо чогось не хотілося спати, я взяв стільчика, полотно, фарби й пензлі і подався до ріки. Сів над рікою і став замальовував старі, кучеряві, похилі верби, темну воду й срібний кружок повного місяця в ній. Малював фантастичне: під вербами сидить молода дівчина й кидає на воду квітки, уважно слідкуючи, — котра з них потоне, а котра ні... Захопившись ворожінням, дівчина зовсім не бачить того, що з води висунулася страшна голова водяного дідька, який нахабно дивиться на неї своїми зеленими очима й хитро-хитро кривить єхидною усмішкою свого великого жабячого рота...

Мій малюнок подобався мені і я почував себе цілком задоволленим своєю роботою. Простелився на траву свого плаща, ліг лицем до неба й задивився на зорі. Лежав, марив і дрімав... І ось уважається мені, що до мене прийшла звідкись та сама дівчина, з якою я вже раз літав під небо. Сіла коло мене, дивиться мені в очі, а сама сміється... „Я тоді мало що не розбився, як падав з неба“, — кажу я до неї. Вона мовчить і продовжує собі сміятися. „Тепер я вже не хочу літати...“ — кажу я знову. Вона мовчки схиляється до мене, бере мене за руку й промовляє: „На цей раз ми вже поплывемо...“ Сказала й потягла в ріку. Я опираюся, а вона все тягне й тягне, аж заки ми обоє не опинилися в воді... Напружуючи всі свої сили, я хватався за беріг, але він висковзувався з моїх рук, наче та блідорожева хмарина... Стратив беріг і став тонути.. Зробилося страшно і я закричав... В моїх обіймах був стілець, на якому я сидів, малюючи свою фантастичну картину. Мій малюнок, весь зімятий, лежав на вохкій траві, куди я його скинув підчас свого сну й боротьби з невідомою дівчиною. Встав і мало-що не заплакав з досади.

IV.

Коло села було старе кладовище, де стояло багато старовинних надгробків і маленька капличка, в якій „відпочивав“ цілий „сонм“ старих ангелів, викинутих молодим попом із церкви. Колись ці ангели

стояли в сільській церкві, як охоронителі душевного спокою віруючих парохіян, а тепер постарілися і стали зайві там, між живими, а тому їх вивезли до мертвих... Навколо каплички шуміли вітами високі липи та тополі. шелестіли зеленим листям вишеньки, а на могилах розцвітало безліч квіток. Літом сон мертвих єднався з ароматом зелені, а зімою — з білою тишою снігів. Я любив бувати тут на самоті, бо завжди відчував щось таке високо-сумне, урочисто-молитовне й неминуче...

Одного разу я з Грицьком поїхав у степ до високої могили польських повстанців із 1831 року, що стояла на нашому полі. На могилі був чорний хрест із польським написом, коли й кого хоронили, і висів, зроблений з міді, терновий вінок. Дід розповідав, що тут лежать польські повстанці із загону ґрафа Замойського. Довший час могилу цю відвідували якісь пане з Варшави, а потім їх стало все менше й менши а вже останніми роками за неї забули і стояла вона самотою серед вашого поля, наче гість непрошений...

З могили розгорталися чудові краєвиди на всі околишні села й хутори і було видно навіть хрести собору з повітового міста, що знаходилося звідси щось у 30-ти верствах.

Приїхавши до могили, я довго стояв на ній і дивився, як тонуть у зелених садах тихі села, як у далекім сивім морощі біліють сільські церковці, як пасуться череди на „толоках“, як по Чорному Шляху їдуть жидівські балагули, а на далекім небосхилі повільно здіймаються в гору чорні дими далеких пожеж.

На сході небо туманилося молочно-сизим туманом, з якого висувалися кудлаті голови громових хмар, що пручаючись, підносилися в гору й лізли на небо. Сонце пекло й палило і в повітрі стояла задуха.

Збіралося на дощ. Ми стали спішитися до дому. Грицько гнав коні що було духу і раз у раз озирався на хмару, що все насувалася й насувалася. Поганяючи коні і гидко лаючись, Грицько все приказував: „Виїхали в поле, а ні коси, а ні серпа не взяли з собою, щоб було чим від чорта боронитися...“

Сонце посмутніло й стало світити темно-зеленим світлом. Навколо кольори зблідли і, на мить, у полях стала така тиша, що, здавалося, було чутно всі таємні шелести молодого колосся, як воно шелестіло перед бурею. Враз загуркотів грім, порушилася тиша, зашуміли вихори, застогнали дерева, посипалося з них зелене листя до долу і затанцювали на дорогах ряди стовпів рудої порохнечі. Небо спустило розгнівані вії свої і дрібними сльозами стали падать краплі теплого дощу. Хмари перехрестилися огнистими блискавками і стали насувати на сонце..

Щоби переждати заки перейде дощ, ми під'їхали до старого кладовища й притулилися під наметом зелених віт старих лип. Якесь дивне почуття обгорнуло мою їстоту. Душа насторожилася й чогось чекала, а серце разом із бурею бунтувалося й кричало, жадаючи змагань і вражінь. Шум бурі все збільшувався й зростав, ніжні вітп зелених лип тремтіли, як у пропасниці, стрункі жита й пшениці з сивим, ще недоспілим, колоссям гнулися до долу й вилягали цілими ділянками. Здавалося, що якийсь дивний велитень вирвався з-за обрію і розгулявся на пільних просторах, грізно блимаючи огненними очима-блискавками й грюкаючи громами. Безліч огнистих блискавиць сипалося з неба до долу й розсипалося громовими грюкотами скрізь і всюди, не тілько по полях, але й по могилах предків і родичів мешканців мого рідного села, коло яких я шукав захисту від наглої бурі...

— Оттут цілком затишно!... — нараз почувся коло мене ніжний жіночий голос.

Озирнувшись, побачив панночку в білій сукні, вже порядно змоченій дощем. Крізь ніжні складки шовкової матерії вимальовувалися чудові лінії молодого, запашного тіла. Поруч неї стояла товстюща селянська дівчина з кошиком у руках, з якого соромливо визирали пучечки білих конвалій. Я старався не дивитися в той бік, де стояла панна і її служка з конвалями, але якась надзвичайна сила притягала туди мої очі.

В той час дощ став забивати аж під віти лип і великі краплі стали падати на нас. Я, цілком несподівано для самого себе, промовив: „Ну, тут нам не встояти... Ходім до каплиці, там сухо...“ Панночка ласкаво глянула в мій бік своїми злотно-карими очима й промовила: „Ходім!..“

Я відчинив стару скрипучу браму і ми всі разом, виключаючи одного Грицька, який зістався коло коней, пройшли між старими надгробками до каплиці. Каплиця була відчинена і ми відразу ввійшли в неї. Велика, продовгувата, півтемна кімната дихнула на нас прикрим духом, не то якоїсь гнилі, не то звичайної вохкости. Руді, старі як світ, ангели мовчки стояли під стінами і вдивлялись в нас своїми згаслими очима. З темного кутка вилетів великий кажан і, хльоснувши мене по лиці своїми холодними крильми, зник у широко розчинених дверях.

Панночка злякано йойкнула:

— Ой, що це?...

— Тихо! — сказав я до неї. — То звичайний кажан...

— Ах, так!

— Що, вам боязко? — почав я розмову. — Правда, воно чудно якось?... Грім, дощ, старе кладовище, каплиця, ангели безсловесні і балакучий хлопець... Шкода, що не ніч..

Вона так і метнулася:

— Чого шкода?... Ночі я боюся, а день такий цікавий, дійсно... Там дома напевно всі за мене турбуються... Скоро коні вишлють...

— Як-що дозволите, то я вас відвезу, — сказав я.

— Не турбуйтеся! — кинула вона мені крізь зуби і, звертаючись до дівчини з кошиком у руках, сказала:— Дивись, Наталко, на дорогу!

— Шкода... — відповів я в її тон.

Вона мовчки, задивилася на сувору, різблену з дерева, колись блискучу своєю красою, статую Архангела Михаїла, що замість колишнього огненного меча, тримав у правій руці кусок почорнілого дерева, а в лівій — якусь здоровенну

затулку, що мвла уявляти собою щита. Я пригадав за Атлясів і Прометеїв із „мистецької студії“ і, витягши зі своєї теки аркуш білого паперу, уважно став змальовувати цього „безплотного духа“.

— Ви малюєте, добродію? — спитала вона.

— Так, добродійко! — відповів я. — А що таке?

— Нічого. Як була в пансіоні, так теж малювала де-що...

— Гм... я спеціяльно вчуся в академії..

— Ось як! Так, може, внук діда Павла Занози? Якось він був у нас в якійсь справі і розповідав про вас..

— Так! Я внук діда Павла.

— І гарно-ж ви малюєте?...

— Як на чий смак... Мені самому з якогось часу стало чомусь здаватися, що доброго маляра з мене не буде, але актор вийшов-би гарний..

— Ха-ха ха!... — весело засміялася. — Чого ж так?...

— Це вже, вибачте, моє власне діло! — відрубав я гостро. — Так мені здається і усе..

Її оченята цікаво засяли і вся вона стала якоюсь особливою. Оті густі, русяві, пишні коси, мармурове продовгасте личко, коралеві уста, маленькі ніжки, мініятурні ручки і вся стрункa постать так владно промовляли: „Мовчки і слухай не тільки слова, але кождого руху“...

Буря пройшла. Дощ затих і панна стала непокоїтися, — чому ніхто не виїздить їй на зустріч, а по болоті в білих пантофельках ніяк не можна їй іти... Я нічого собі. Мовчу й домальовую „безплотного“ натурщика.

— Нехай собі, — думав я, — яке мені до неї діло?

Враз вирнуло з-за хмари сонце і цілі снопи яскравого проміння посипалися крізь маленькі віконця в каплицю. Лиця старих богів помолоділи наче і щось весело метнулося по темних закутках..

Ми вийшли на двір. Вся північна частина неба була закрита чорною завісою стомленних хмар, на тлі яких вигнулась дугою сяюча веселка.

Сонце хилилося на захід, а навколо було повно світляної радости. Між надгробками якось обновлено пишалися квіти. Між вітами голосно щебетали пташки На дорозі блищали великі калюжі. Сідаючи на віз. я сказав до панни:

— Може-б панночка таки згодилися щоб я завіз до дому?...

— Гаразд! — сказала вона. — Я дуже буду вдячна...

— Тільки, от куди-ж везти вас? — спитався я.

— А це вже Грицько знає, як ви не знаєте, — відповіла всміхнувшись.

Грицько в той час уже промощував коло себе Наталку і почувши, що згадують за нього, повернувшись назад із широко роззявленим ротом, вирік: — „Ги-ги!... Оце але, щоб я не знав куди їх везти?... То-ж я в них три роки служив і панну Марію аж двічі на вокзал возив...“

— От і досить! — сказала панночка. — Далі я сама докажу.

Простягла до мене руку і сказала:

— Будемо знайомі! Я Маня, донька управителя місцевого маєтку Михайла Байґерта. Чули ви про такого?

— А як-же! — сказав я. — Не раз чув і дуже приємно мені.

— Мені також приємно пізнати вас, бо тут так сотужно... Все сама й сама і ніхто не приїздить до нас...

Їхали селом і вже не доїзджаючи панського двору, стрінулися з парокінним шарабаном, висланим за панною Марією. Фірмар, як тільки побачив нас, зараз-же зупинився і став чекати. На дорозі було болото і їй прийшлося перелізати в шарабан просто з воза. Перелізаючи, вона ненароком зачепила мене кінцем сукні по лиці і така ґрациозна, як виточена, в білій панчішці ніжка мигнула перед самісенькими моїми очами. На хвилину замерло серце і в ухах задзвеніли маленькі дзвоники, але її голос вивів мене з цього чудного стану.

— Дякую сердечно! — казала вона. — Надіюся, що ви заглянете провідати мене.

— О, звичайно! Як-же так? — поспішився я відповісти.

— До побачення! — кивнула мені головою.

— Кланяюсь! — гукнув я і Грицько цмокнув на коней.

Доїзджаючи до свого двору, я мимоволі замилувався чудовим краєвидом на наш сад, ріку й поле, звідки віяло таким широким простором і волею, що з моїх грудей мимоволі вирвалось захоплене: — Ах, ти молодосте, молодосте!...

Грицько, почувши мій голос, повернувся до мене:

— Що кажете?

— Нічого... Гарно тут...

— Ги-ги-ги!... — відповів він на те.

V.

На другий день сонце застало мене на ногах. Блукав по саду і збивав росу на траві. Після обіду пішов до панни Марійки. Привели мене до вітальні. Батько Марійки радо стрінув мене. Розпитувався за діда. Говорив про майбутній урожай. Але я весь час думав про неї. Нарешті прийшла й вона. Побачив її, я відчув на собі щось гаряче і зрозумів, що червонію. Тепер вона мені видалась у своїй рожевій сукні просто надзвичайною і я дивився на неї, як зачарований.

Згодом, якось розговорилися й вона стала говорити щось про малярство. Казала, що з московських малярів вона любить більше всього Маковського і Айвазовського, а з польських — Косака та Котарбинського. Між иншим сказала, що її дуже подобається Котарбинського „Ґрюнвальдський бій“, на що я одверто зауважив: — „Ґрюнвальдський бій“ малював Матейко і то тоді, як Котарбинського ще й на світі не було“.. Вона образилась і замовкла, але згодом, коли я заговорив про поезію, віджила якось і, навіть, присунулася ближче до мене.

— Я так люблю Бальмонта, що ви собі й уявити не можете! — сказала вона. — Скількі-б я його не читала, так завжди знаходжу щось нове й радісне для себе.

— А з української поезії ви знаєте що небудь? — спитався я.

— Де-що знаю... От, наприклад, „Я бачив, як вітер берізку зломив“...

Я засміявсь.

— А про Олеся й Чупринку чули що небудь?

Вона знов образилась і незадовольнено сказала:

— А для чого мені знати їх?... Ота українська поезія складається з одних ревів та плачів... Не цікаво...

— Що?!... — скрикнув я. — З ревів та плачів?!... Ні, ви раніш прочитайте, а тоді говоріть!...

Вона, не кажучи ні слова, пошукала між книжками й подала мені якогось українського декламатора.

— От, прочитайте звідси що небудь — сказала до мене. — Це мені недавно подарували.

Я розгорнув книжку і зупинився на Олесевому:

„Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
Цілуй, цілуй, цілуй її,
Знов молодість не буде!“...

— Ах, та це ж чудово! — перервала вона мене. — Це просто прекрасно!...

Я захопився і став читати далі. Читаючи, намагався як найкраще представити красу української поезії, але вона раптово звернулася до мене з таким запитанням:

— Ви пригадуєте архангела з куском чорного дерева в руці?

— Так! В чому річ? — відповів я питанням.

— Нічого... Смішно... — сказала.

— Чого?

— Нічого.. Я так собі... Ходімо в сад...

Я згодився. Гуляючи в саду між клюмбами, я сказав до їй:

— Які у вас чудові квіти!...

— Я дуже люблю квітки, але більше всіх до сподоби мені лісові конвалії.

Там-же в саду вона розповіла мені про те, як вона жила в пансіоні, що зараз робить у дома, де так „сотужно й сумно“... Слухаючи, я утішав її тим, що це

„тимчасове“ і що все життя перед нею. Вона слухала і всміхалася, але нічого на це не відповідала.

Тоді я в свою чергу розповів усе про себе і вона наче зацікавилася тим усим, що я розповідав. Коли йшов до дому, то вона на хвилинку затримала мене і вийняла з вазонки на столі пучечок білих конвалій, перевязала їх блакітною стьожкою і подала мені.

— Візьміть на памятку вчорашнього! — сказала.

Радий і веселий, замріяно вертався я до дому, що хвилини нюхаючи тонкий пах білих конвалій.

VI.

Після того мене все частійше і частійше тягло до Марійки в гостину. Я вже навіть встиг де кілько раз побувати з нею на тому самому цвинтарі, де часто сиділи на могилі якогось маґната і вишкрябували на зарослій зеленим мохом чавунній плиті контури серця... Я зробився її рабом Як вірний пес, раз у раз дивився в її очки, чекаючи на проблиск огників приязні. Вона говорила зі мною про силу всяких річей, поводилася як з товаришом і була цілком ласкава. Однаково, разом з тим, вона не раз і не два нагадувала мені про якогось Петра, який був земським аґрономом. Що то був за Петро, — Господь його знає. Що-ж торкалося мене, то я ще й не бачивши його в вічі, вже глибоко ненавидів. Думав я лише про себе і мріяв лише про той час, коли Марійка сердечно мене покохає. Прощаючись з нею, я почував себе глибоко нещасним і до слідуючої зустрічі просто божеволів. В ночі, лежачи в постелі, я перевертався з боку на бік, вставав і дивився через вікно на далекі мерехтячі зорі і марив коханням. Дивлячись на блискучу Веґу, я млів тілом, буйствував розумом і замірав душею. Веґа — моя зоря, Марійка — мрія моя!“ — думав я про себе і благав Веґу натхнути серце Марійки хоч сотою долею тих почувань, що містилися в моїх грудях.

Одного разу, коли я був у неї, вона сказала:

— Який сьогодня чудовий день! Боже, як мені сьогодня весело! Як радісно! Не хочеться й сидіти в хаті, не хочеться нудитись в цих стінах, а хочеться

на простір широкий, де вільно дихається й весело зітхається. Ходім у поле.

— Ходім! — радісно озвався я. — Властиво, я дивувався вам, що ви сидите у хаті, коли на дворі така краса!..

— А ви й справді гарний хлопчина — засміялась вона. — Видно, що з вас щось чуле і ніжне буде...

Розуміється, що від таких слів я заграв, як молодий лошак, і схопився на ноги:

— Я завжди вас, панно Марійко, розумів і співчував. Дивувався тільки, як ви можете нудитись в таких молодих літах?

— А що таке? — повернулася вона до мене.

— Нічого! — сказав я, змішавшись трохи. — Вибачте мені! Я хотів сказати, що беріть свого капелюшика й парасольку і підемо...

Коли тільки вийшли за село, то перед нами, як море безкрає, розгорнулися широкі поля. Зелено сиві хвилі ще не достиглого збіжжа з тихим шелестом котилися в далечінь і хвилювали душу. Ми йшли вузенькою стежиною серед лав похилого жита. Вона, як перепілка, без кінця й краю щебетала, а я ледве встигав за нею. Иноді я зупинявся і дивився, як серед колосся білою плямою вимальовувався її капелюшик. І коли та пляма надто віддалялася, то я кидав збіряти квітки й спішився до неї. Нарешті вона сіла на межі і притворно-сумним голосом заговорила: — „Боженьку мій, Боженьку! От стомилася, бігаючи так!.."

Я приніс цілий сніп волошок і білих ромашок. Поклавши квітки коло неї, сам сів у її ногах.

— Що ж ми з цими квітами робитимем? — спиталася вона, нахиляючись до квіток і вдихаючи в себе їх ніжний пах.

— Зробимо віночок для вас — сказав я.

— А й справді! — скрикнула вона. — Давайте, будемо робити разом!

Я вибіряв і складав пучечки синіх і білих квіточок, а вона старанно сплітала їх в довгу низку. Подаючи їй готові пучечки, я старався як мога частіше доторкнутися до її рук своєю рукою і що хвилини позирав на неї. Сплітаючи вінок, вона щось своє ду-

мала, а біля її уст грала якась загадкова й чудна ухмілка. Скінчивши плести вінок, вона наклала його на свою милу головку і спиталася:

— Що, гарно?...

— Чудово! — скрикнув я захоплено.

— Хіба? — сказала вона з притиском, пильно дивлячись мені в очі.

— Вірте мені, панно Марійко! Кажу цілком щиро, що ви чудова в цім вінку!...

— Ах, ви, хлопчику мій! — скрикнула вона і схопила мене за шию своїми ніжними рученятами.

Я, властиво, непригадую тепер як саме сталося так, що я відчув на своїх губах доткнення її уст, але знаю добре, як я, наче п'яний, повалився перед нею на коліна і видавив з грудей:

— Я вас кохаю, Марійко!... Кохаю більше всього на цілому світі!...

Але Марійка враз відступилася від мене і здивованими очами оглядала мене від голови до пят, наче перший раз бачила. Я ж стояв перед нею на колінах і покірно чекав на її відповідь.

— Який ви смішний хлопчик! — нарешті почулося з її уст. — Я хотіла подякувати вам за квітки, а ви... Встаньте зараз-же!...

— Я... я вас... я вас кохаю... — безнадійно вирвалося з моїх грудей, але в той-же час воно стрінулося з жорстоким:

— Я вже давно кохаю і маю нареченого.. Ви-ж самі бачили, як я весь час тужила за ним... Сьогодня вечером він має приїхати і я хотіла подякувати вам за те, що ви були таким добрим до мене і часто розважали мене.

— Але... але ж я тако-ж кохаю... — вирвалося відчайно десь аж із самісенького серця.

Вона всміхнулася і зробила ваґний вираз лиця:

— Яка рація, мій славний, кохати те, що вас не-хоче навіть любити? Встаньте краще і не стійте в мурашнику! Аґроном буде муж мій, чуєте?!

Я встав і, як п'яний, хитаючись на ногах, мовчки подався межою в поле, де шелестіло колосся і пахтіли росквітлі квітки...

Пішов від неї навіть не озираючись і не сказавши їй ні одного слова. Йшов і чув за собою її голос, як вона лагідно кликала мене вернутися і „не бути смішним“, але я вже нічого не хотів більше чути. Пригнічений і приголублений, до самісенького вечера блукав у полях і вернувся до дома лише тоді, коли вечірня прохолода остудила мої розбурхані почування і втихомирила збунтовані думи. Тоді захотілося тільки одного спокою і я його знайшов у затишному куріні між сонними вуликами.

VII.

.. Краса настільки зрадлива, як і привадлива. Вже не раз було, що приваблений нею, зіставався в німій роспуці Властиво з цього складається зміст звичайного життя. Зараз я, цілком самотній, спокійно згадую прожите колись і навіть не намагаюся вишукувати в своїм мізкові віяких оправдуючих думок. Инколи лише якийсь особливий випадок порушить дальні болі й жалі і тоді, на мить одну, згадується щось зі сторінок прожитого. Пишучи ці рядки бачу перед собою невеличку чорну скриньочку, в якій лежить старий і жовтий, колись ніжно-рожевий аркуш паперу. Часами я розгортую його і довго розглядаю три пучечки зчорнілого зілля, яке колись було ніжними білими конвалiями. Зараз вони майже зітліли, але коли я дивлюся на них, то бачу не тільки широке поле з хвилями сивого збіжжа з вузькими межами, але перед мною, як жива, стоїть жорстока панна Марійка, яку я так сердечно кохав колись. І не раз виникала в моїй голові думка про те, чому вона мене хоч не одурила, сказавши, що кохає?... То-ж поцілунок все одно вже був!..

...Зараз, як я вже сказав, мені однаково. Однаково було навіть вечером вчорашнього дня, коли я випадково стрінув її на розі двох найбільших вулиць столиці нашої неїстнуючої держави. Спочатку я її зовсім не міг узнати, бо вона так нагадувала собою звиклу жінку вулиці. Я саме запалював папіроску, як до мене підійшла якась нафарбована жінка і сказала:

— Вам не скучно?

Я здивовано подивився на неї, вражений тим, що хтось ще може цікавитись мною. Вдивляючись в її лице, я помітив щось знайоме, але що саме, — не міг пригадати... і в той час, коли я напружено думав про це, з грудей жінчини вибухло ридання. Кинувся до неї і з разу взнав її.

— Це ви, Марійко? — скрикнув я.

— Так, так... як бачите... — вимовила вона.

— Що сталося?... — запитався її, намагаючись надати свому голосові як мога більше ніжности й чулости.

— Як бачите... як бачите... — розплакалась вона, схиляючись до мене на груди. — Потім скажу... Потім...

Рідкі прохожі зупинялися і здивовано дивилися на нас, але я не звертав на них ніякої уваги. Не звертав уваги й на те, що від Марійки надзвичайно несло прикрим духом вогких жидівських перин і дешевими перфумами. Взяв її за руку і повів до своєї самотньої кімнати. Йдучи до мене, вона розповіла мені, що вже була двічі замужем, що перший її чоловік згинув на війні, другий запропастився в шалі революційної боротьби, а батька було убито ґранатом під час горожанської війни і вона зосталася на весь світ одинокою і безпомічною в злочинному місті.

— Так ви з селом тепер не маєте нічого спільного? — спитався я.

— О, вже давно! З того часу, як вийшла заміж за аґронома. Він працював тут в одній сільськогосподарській інституції..

— І як-же так, що ви мали двох мужів і богатого батька, а залишилися в такому становищу? — спитався я.

— Ой, не питайтеся!... То-ж ваша революція все в мене з'їла... — гірко відповіла вона.

— Яка моя революція? — здивовано сказав я до неї.

Вона враз зупинилася й суворим голосом вимовила:

— Кажу вам, що ваша, значиться так є!... Мені революція не потрібна...

Наче хтось плюнув мені в душу.

— Що-ж вам потрібне? — спитався я її, як і раніш, ніжно й чуло.

— Мені потрібно зараз сто карбованців! — різко кинула вона.

Я вийняв з кешені всі свої гроші і віддав їй. Вона взяла пачку новісеньких кредиток, перелічила її і сказала:

— Ви дуже щирий!... Однаково я стільки не потребую...

Відрахувала собі сто карбованців, а решту простягла мені.

— Та ви не стискайтеся! Беріть усе! — сказав я до неї.

— Я вже сказала, що мені більше не потрібно! — майже скрикнула вона.

— Але-ж чому так мало? — намагався умовити її. — Беріть усі, тай годі...

— Я взяла стільки, щоб заплатити свою сьогоднішню повинність господарці...

— Ах, так! — вирвалося з моїх грудей. — Ви маєте таку господарку?..

— Так! Я маю таку господарку! — з притиском сказала вона і не сказавши більш ні одного слова, подалася від мене в морок міської ночі...

...Глибоко вражений цею випадковою зустріччю, я прийшов у свою самітню кімнату і дав широку волю своїм думкам і споминам з давно минулого. І так записував те все в своїм записникові, бажаючи приєднати його до тих трьох пучечків білої конвалії, що спочивають у моїй чорній скриньочці. — Нехай буде й так!...

1918 р., 1. листопада,
м. Київ.

НАЧЕРКИ ОЛІВЦЕМ.

І. МАЗУРСЬКА НІЧКА.

В маленькій кімнаті, що на горищу мазурської хати, було чудно. Сотник і полковник сиділи коло стола і чаркувалися. Підсліпувате світло саморобного каганьця хвилювалося й гонило по їх лицях сумні тіни. Я сидів коло вікна на якійсь поламаній канапі і дивився в пітьму чужої ночі. В бурянім гомоні резнуздaного вітру вчувалася весна.

— Дай, Боже, щастя! — промовив сотник з мужицьким захопленням, вихиляючи чергову чарку.

— А нашій Україні долі! — зітхнув на те полковник, вибиваючи пальцями по столу старорежимну „зорю“.

Сотник поставив чарку на стіл, а сам так і скипів:

— Що ви ото тарабаните там, чорт би вас узяв! Ви-ж знаєте, що в мене нерви!...

— І дим отечества нам сладок і пріятен... — спокійно озвався полковник. — Згадую свій кадетський корпус і само собою тарабаниться...

Сотник призирливо чмихнув і повернувся до мене:

— Чи не здається вам, земляче, що все це вигадка одна?...

— Шо саме? — спитався я його.

— Ну, як то що? — здвигнув він плечами. — Я, ви, полковник оцей і все те, що ми робили ранійш і робимо досі!..

— Чому ви так думаєте?

— А ви, ліпше, придивіться у вікно та самі над цим подумайте! Хіба-ж такою має буди дійсна ніч?!..

Встав від стола і підійшов до мене. Полковник стежив за ним понурим поглядом і журно хитав головою:

— Зариваеться чоловічина, зариваеться!..

Сотник притис чоло до щиби маленького віконця й закамінів, наче. Дивився на таборові вогники за дротами і, хвилинами, його плечі нервово здрігалися, а з уст виривався придушений шепіт:

— Вигадка... звичайно вигадка, бо де-ж таки видано, щоб я з Полтави та сидів у Ланцуті?... Страшна вигадка!...

— Ніякої вигадки! — голосно сказав полковник. — Звичайнісінька гірка дійсність... Просто були собі й були, служили всім і служили, а як взялися самі за господарювання, так.. Словом сказать, виявилися нездібними до того, щоб без усякого терпіння...

— Нездібні?! — скрикнув сотник. — Нездібні, га?! Так за що-ж ми тоді поневіряємся тут, за цими дротами?... Я вас питаюся, за що?!...

— За те саме, що нездібні... — всміхнувся полковник, але в той же час на його лице важко впала розгорячена долоня сотника.

— Ось тобі, старорежимна гидото! — прохрипів майже. — Тепер знатимеш, як стоїка собою уявляти!

— Моя честь!.. — простогнав полковник і, якось дивно, спочатку, присів до долу, а потім підвівся великим і хижим звіром.

— Задушу! — заскреготав зубами.

Я став між ними:

— Тихо! Не робіть шуму, а то завтра знову будете там!

Показав їм рукою на таборові огники й відступився до порога.

Полковник, мовчки, опустив руки, а сотник упав перед ним на коліна.

— Пане полковнику! Пане полковнику! — кликав крізь сльози. — Ви вдарте мене і мені лекше стане.. Ви вдарте, бо я не хотів... Я не винен... То мені з неї ночі сталося так...

— Все одно вже... Все одно чести в нас не має... — шептав зворушено полковник, тримаючись за ліву щоку. — Я розумію.. Все розумію... Бити вас не треба... Давайте, ліпше ще по одній!...

Встали. Налили собі й мені по самі вінці, а потім підійшли обоє до вікна і промовили разом:

— За твою погибель, мазурська нічко!

Раптом випустили з рук чарки, впали друг другу на груди і, разом, тяжко заридали.

Я все ще стояв коло порога і, крізь їх ридання, чув за стіною могутній гомін першого вітру чужої весни...

1921 р., березень.

II. БЛАКИТНІ СНИ.

Як тільки сходило сонце і його перші проміні спалахували на хресті містечкового костела, в таборі інтернованих, що знаходився майже коло самого містечка, зачинали пити каву. Це була безсмачна, брудна й смердюча юшка, але трохи тепла, а тому й приємна. В цей час по бараках починав ходити малий хлопчина в „австріяцькій“ шинелі і продавав папіроси: старшинам штука по дві марки, а козакам по марці...

Ніхто гаразд не знав звідки він, як його імення і чого він тут, але всі любили й берегли його, бо був дуже бідний і, на прочуд, слухняний та ніжний. Раз почав було оповідати про смерть свого батька, але не закінчив і розплакався...

— Так, значиться, ти помститись хочеш? — питали його старі вояки, довідавшись про траґічну смерть батька від руки ворога.

— Ні! Я хочу за всіх боротися!... — відповідав хлопчина.

— Дивн, який малий, а що каже! — дивувалися в голос старі і, потай, навіть, пишалися цим.

Продаючи папіроси, соромливо всміхався чогось і ніколи не перелічував тих засмальцьованих марок, які йому давали за його „крам“, будучи певним в тому, що ніхто не схоче його обманути...

Одного разу, як тільки стали пити каву, він прийшов без папірос і, не звертаючи ніякої уваги на загальне здивування, розповів таке:

„Снився мені сон. Десь вертаємо до дому. Йдемо довгими рядами якімесь заболоченими дорогами і, за-

мість зброї, несемо коси. Йдемо з полудня, а проти нас буря з півночі. Важко нам і не сила нам, бо та буря кидала в очі краплистим дощем та градом, який замерзав на нашому тілі і наше тіло робилося наче шкляним, так, що в кождого з нас було видно серце, як воно б'ється. Де які стомилися й приставали, не бажаючи йти далі, але більшість проте намагалася йти. Нарешті і я вибився із сили і хотів вернутися назад, але коли тільки обернувся, то побачив на небі дивне знамено. По небу, на самісенькими нашими головами, билися й котилися на північ, просто проти бурі, величезні клубки чорних хмар. А там, де ми вже пройшли, було чисте блакитне небо, по якому йшов з парою сивих волів у деревлянім плузі велитенський мужик у свиті, а зараз-же за ним ішло видимо й невидимо якогось чудного війська в залізній одежі. Коли стало на небі це видовисько, так повернулися й ті, що зупинилися і так ми всі разом стали йти вперед. І чим далі ми йшли, тим більша ставала проти нас буря, тим більше очищувалося за нами небо, тим більше робились ми криштальними, такими, що вже майже в кождого було видно його серце... І час то був дивний: не то день, не то ніч, бо хоч небо за нами було блакитне і ясне, але сонця не було видно і все сяйво було від того деревляного плуга, що на небі. І при світлі того сяйва ми йшли по землі, а залізне військо по небу і так вертались до дому"...

Слухаючи малого, старі вояки чогось зітхали й дивувалися:

— Диви, який ще малий, а які сни йому сняться!..

На другий день, замість папірос, він знову росповів це саме. Слухали вже не так охоче і допитувалися за те, що найбільш цікавило:

— А чому ти, малий, папірос не приносиш?..

— Принесу як перестане снитися небо блакитне... — відповідав їм.

Але блакитне небо і важка дорога снилася і на третій день, і на четвертий, і так на протязі цілого тижня. За цей час всі вже настільки призвичаїлися до цього, що ніхто вже більше не хотів його й слухати.

На сьомий день хлопчина не з'являвся. Ждали його й дивувалися:

— Де-ж це наш малий з блакитними снами?!..

Вечером того дня стало відомо, що він кудись зник з табору і ніхто нігде не міг його відшукати.

На другий день весь великий табор гомонів:

— Снився мені сон... Десь вертаємо до дому... — починав один.

Йдемо довгими рядами.. — говорив другий.

— Важко нам і не сила нам... — продовжував третій і, десь далеко в кутку, хтось закінчував:

— Ми йшли по землі, а залізне військо по небу і так вертались до дому...

Після того, довго були мовчазні й замислені і марили тим, що „десь вертаємо до дому"...

...Весною, як танули сніги, в трьох верстах від табору на схід сонця, в придорожній канаві знайдено труп малого хлопчини. Мовчки, як яку таємницю, поховали його поруч тих, що померли з тифу, а як цівком розцвілося, то поодинці викрадалися за дротяму огорожу і, як зачаровані, нерухомо стояли серед чужого поля і марили блакитними снами. —

„Все сяйво було від того деревляного плуга, що на небі"...

1921 р., 21 березня.

III. БІЛІ КОНІ.

— Їдуть! Знову їдуть!.. — не своїм голосом закричав Стах, кидаючися в обійми Зосі.

Зося, тримтючи всим тілом, як у лихоманці, пригортала його до себе й говорила:

— Заспокійся, любий!... Ніхто там не їде...

Сама-ж напружено прислухалася до голосного гомону весняних вітрів за вікнами, як чудно вони гомоніли. Прислухаючися, чула в тім гомоні важкий гуркіт кованих коліс і стукіт кінських копит.

— Так є... — думала про себе. — І чого їм треба тут?...

Ще тісніше пригорнула його до себе й голосно сказала:

— Тобі спочити треба...

— Як-же можна відпочивати, коли вони там?... — кивнув головою на вікно, за яким гомонів вітер і чорніла ніч.

— Їх немає там! — сказала вона і він полекшено зітхнув.

Через хвилину встали і, міцно тримаючись одне за одного, перейшли до другої кімнати, де вже спала їх трьохлітня донечка. Дівчатко була миле і славне, як ті воскові ляльки, що на виставах у магазинах дитячих забавок.

— Глянь, яке воно миле! — показала йому на сплячу дитину.

Він тільки всміхнувся, а сам усе ще прислухався до вітряного шуму і ловив одному йому чутні звуки.

— Та заспокійся вже нарешті! — повернулася вона до нього. — Хіба тільки ти один зробив так?...

— Знаю, що не один тільки я, та що мені з того?!— майже простогнав він. — Ти тільки зрозумій, що я не можу так далі!..

— Якось-то буде! — хотіла вона розважити його, але в той час він перестрашено видивився знову на вікно і скрикнув:

— Гаси світло!..

Загасила лямпу і лягла на ліжко, коло дитини. Він сів на якийсь стілець і так занімів у пітьмі. Сидів і, згадуючи минуле, намагався думати щось. Перед ним, як екрані, картини його минулого. Дивився на них і починав розуміти жах свого сучасного. Оті привидні білі коні, які що ночі возять навколо станції важку гармату, оті сірі жовніри, що сидять на ній, — зраджена ним стрілецька батарея... і цеї ночі він це добре побачив, дарма навіть і те, що жінка не йме йому віри й старається запевнити його, що нічого такого в цьому з'явищу не має...

— Зосю! — озвався тихо. — Мені здається, що ми мусимо негайно виїхати звідси...

— Куди? — так же тихо спиталася Зося.

— Хоч-би й навіть на село до батька... — прошептав він.

Зося здивовано підвелася в пітьмі:

— До батька?... Та-ж він вирікся тебе!... А посади другої такої не знайдеш скоро...

— Що мені з тієї посади?! — зітхнув важко.

Після короткої павзи, заговорив знову:

— Тільки, от, як-би так простив мені мій батько!..

— Це його справа! — якимсь чудним і далеким голосом озвалася Зося. — Ми зробили те, що було потрібним для нашого щастя..

— Щастя?! — зойкнув болюче. — Хіба-ж оця мука може бути щастям? З ночі в ніч чути й бачити їх, як вони блукають отут, і буди задовольненим собою?... Це-ж нещастя, а не щастя!.. Ти зрозумій тільки, що та гармата, ті коні, ті жовніри, — моя батарея, якою я командував і яку так безрозсудно запропастив...

Заломив у пітьмі руки й загойдався назад і вперед, як від зубної болі.

Вона-ж своє думала і згадувала минуле, коли він був усього лише бідним „руским“ учителем на селі, а вона телеґрафисткою на цій станції. Одначе, сталося так добре, як не могло-б статися навіть тоді, якби вийшла заміж за справжнього поляка Хіба ж мало тепер таких поляків, що сидять голодними, а от Стах, хоч і русин, а займає таку посаду, що дай Боже кождому приятелеві. Так! Він своїм вчинком цілком заслужив на те, аби жити тихо і спокійно. Адже-ж не хто инший, як тільки він спричинився до того, що на цій станції залинула цілком стрілецька батарея, враз зі своєю обслугою, і не для кого иншого, як тільки для неї зрадив їх Стах.

Нитка думок її нагло обірвалася важким стоном Стаха.

— Що з тобою, любий? — схопила з ліжка.

— Душа болить... — ледве чутно прошелестіла його відповідь.

— Ціхо, любий мій! — обняла його. — Не можна-ж так себе нищити!... Та й нічого там такого не має!...

Він схопив її за руку й потяг до вікна:

— Бачиш! — задріжав його голос.

Зося глянула й затримтіла: в пітьмі ночі, перед самісенькою станцією, просто на залізничій колії стояла, запряжена шестернею білих коней, важка сіра гармата,

а на кождому коні сидів жовнір, як-то бувае підчас походу...

— Matko Boska! — зойкнула Зося своєю родимою мовою — Co to jest?..

— Наш гріх перед нашими очами! — закричав він непритомно і, схопивши її за горло обома руками, зачав душити.

Напружуючи всі свої сили, Зося стала боронитися й кликати на поміч...

і Він-же, несамовито скрегочучи зубами, душив її душив, а з його горла безперестанку вирівалося одне й те саме:

— Гадино ляцька... гадино ляцька...

* * *

Коли в помешкання начальника прибіг заспаний його помішник і сторож, то він цілком спокійно заговорив з кимсь невидимим:

— Я дуже вам вдячний, що ви не забули за мене і при першій нагоді задовольню ваше бажання...

Приїшов прикликаний з містечка лікар і зачав щось говорити, але він сказав йому просто:

— Надіюся незабаром цілком вирівнати залеглости свого сумління ..

Зося, крізь сльози, умовляла його:

— Схаменися, любий мій! Не треба так!..

— Гадаю, що як настане справжна весна, то щось обовязково мусить статися... — продовжував він.

Тоді його посадили в крісло і так він просидів до самого ранку, розмовляючи із самим собою.

Вранці йшов на Львів „osobowy“ поїзд.

— Треба вам негайно виїхати звідси, — сказав до нього лікар.

— Я також так думаю... — цілком спокійно озвався він.

Коли опинився сам один в окремому переділі ваґона, то відчинив вікно і голосно заспівав:

„Гей вернуться тії, Стрільці Січовії...“

Лікар, що проводив його аж до місця лікування, сидів осторонь і щось своє думав...

* * *

Проходжуючись по вузенькому подвіррі лічниці і стрінувши Зосю, він не зрадів і не здивувався, а сказав тільки одне слово:

— Ну?..

Таємничим шепотом розповідала:

— Все білі коні... Шестеро білих коней везуть одну сіру гармату, а з нею разом і Стрільці Січовії...

Надійшов надглядач і розвів їх по відділах: Стаха до мужського, а Зосю до жіночого.

* * *

Через тиждень на станцію „Zaciemne“ прибув новий начальник, справжній поляк, сам десь аж із Королівства. Роспитуючись про свого попередника, зацікавлено слухав оповідання сторожа — русина.

„Та то, прошу пана, — говорив сторож, — пан Стах ніколи не був поляком. Сам він з недалекого села, хлопський син. В часи війни з Польщею, був при Січових Стрільцях і воював з поляками. Але сталося так, що він зрадив своїх і став поляком. Бачите, йому прийшлося захищати від поляків оцю станцію своєю батерією, а тут була панна Зося, мазурка сама, що ще з перед війни тут на телеґрафі служила і вони знялися собі... Ото-ж вона намовила його зробити так, щоб допомогти полякам збити стрільців і він це зробив, бо любив її ще тоді, як був тут учителем і не був стрільцем... Потім вони одружилися, а поляки призначили його начальником... Батько його, простий хлоп, як зачув це, то вирікся його, але він нічого собі не робив з того і жив так аж до цього часу... Мали донечку, як пяльочку, але гріх його остав при ньому...

„Якось, як стали танути сніги, о самій півночі пан Стах почув гуркіт кованих коліс і стукіт кінських копит коло станції. Знаючи, що в ту пору нема ніякого поїзду, щоб грюкотів, він дуже здивувався і пішов на двір подивитися. Глянув і ще більше здивувався: перед ним, просто по колії, шестеро білих коней везло важку сіру гармату, а на конях сиділи якісь жовніри. Він скрикнув і то всьо пропало. Спочатку він думав, що то так йому тільки видалося, але на другу ніч було те саме і так аж до того часу, заки

він не придивився добре і не впізнав, що то стрілецька батерія і його бувші товариші, що згинули через його зраду... Тоді він став дуже журити й так занедужав, що годі було тут сидіти...

„Коли-ж його забрали до лічниці, то це саме сталося і з панією Зосею, бо вона тако-ж стала бачити те саме, що бачив її чоловік. Забрали її звідси, а дитятко сиріткою зосталося. Спасибі вже матечкам зі Злочова, що заопікувалися бідним і взяли до свого захистку...

— Ну, а як-же тепер з тими білими кіньми? — запитався новий начальник. — Що, вони вже не з'являються?...

— Та вони, певно, ніколи й не з'являлися, тільки сумління зробило все... — відповів сторож.

— Сумління? — півзапитуючо промовив начальник, але враз махнув рукою і голосно засміявся:

— Ех, хлопи!.. Що ви варті, хлопи?!..

Сторож — русин здивовано дивився на свого нового начальника і помічав, як по його лиці повільно спливала велика, краплиста сльоза...

1922 р. 20 Березілля.

IV. „ДЕТАЙЛЬ".

Я вже цілу годину сидів з нею і не знав, як саме мав почати розмову про її мужа і дати до зрозуміння, що вона стратила не так богато, але й не так мало. Разів зо три намірявся сказати все відразу, але коли тільки зводив очі на її лагідно-спокійне, одухотворепно-господарське лице Джіоконди, як в горлі пересихало і ні одне слово не могло зірватися з мого язика. Мені було жаль її не менше, ніж було жаль його, який довший час був моїм сердечним другом і який тепер став моїм ворогом через своє нещастя. Він підозрював мене і всіх инших і був нещасний в своему нещастю. Тим більш страшне воно було тим, що про нього нічогісенько не знала вона, така молода, така життерадісна й надійна...

З тихим смутком і теплою любовю говорила про його останній лист із шпиталю, в якому він писав їй, що скоро повернеться до дому. Я слухав її і згадував останні рядки його листа до мене, які звучали так просто і так траґічно: „Стратив себе і став зайвим для молодої жінки“...

І саме в той час, коли я намірявся заговорити про цю страту, хтось голосно й рішучо подзвонив. Через хвилину у вітальню, де ми сиділи, ввійшов незнайомий офіцер. Вклонившись, сказав їй:

— Пані! привіз вам вашого мужа!..

Говорив це таким важним тоном, що й зовсім не звертав уваги ні на її широко роскриті, чудові, сині очі, ні на мистецьку обстанову затишної вітальні.

— Забрав його із шпиталю в той-же день, як тільки лікарі звайшли можливим дозволити це...

— А як-же його рана? — схвильовано питалася молода женщина. — Я, властиво, так і не знаю, як саме він був поранений... Він писав, що ґранатом...

— Так, пані! Самим справжнім ґранатом, який розірвався коло його ніг...

— Так, може він без ноги, або без руки?! — скрикнула злякано. — Скажіть-же мені нарешті, як він виглядає?!..

— Цілком добре! — спокійно сказав незнайомий.

— Так чому-ж тоді мене не допустили до нього, як я приїздила до шпиталю?..

— Бачте, пані, в нього було невеличке нервове потрясення і всяке хвилювання було шкідливе для нього...

— Але-ж він цілком цілий тепер? — спиталася знову. — Не каліка?...

— Ні, пані! кажу вам, що виглядає цілком добре, лише зблід трохи...

— Але рана його вже загоїлася?..

— Цілком, пані!

— Ну, так привозьте його скорше сюди! — скрикнула майже. — Де він?

— В гостиниці, пані!

— Ах, так я сама їду з вами!

— Гаразд, пані! Тільки я забувся про одну деталь згадати... — замявся незнайомий офіцер.

— Яку таку детайль?

— Бачите, рана його загоїлася так, що він перестав бути мущиною...

— Що?! Що?! Як вам не соромно?! Геть звідси, мерзотнику!...

Впала на канапку й затіпалася в гістеричнім риданню.

V. ВИЗВОЛЕНИЙ РАБ.

Тільки встану, як чую гомін їх. Кричать, співають щось і завжди сумно. Так щодня майже, бо їх табор зараз-же, коло двору. Нераз було, дивлячись на їхні виснажені лиця й обірвану одіж, думав:

— І за що-ж недоля така?!..

Як тільки зазеленіло й засяло, то з міста приходили дивитися на них пани і пані. Зазирали крізь й чудувалися:

— Та вони такі, як і всі люди!..

А вони гірко всміхалися блідими устами і лагідно просили цигарок.

Де-хто давав, а де-хто й ні, бо були й такі, що ще й досі вважали їх ворогами. Але більшість була такої думки, що вони обмануті і глибоко нещасні.

— Раби, тай годі! — казав старший таборовий надглядач і старався поводитись з ними, як із рабами.

Бачив нераз з яким терпінням виконували його самі безглузді накази і сам дивувався:

— Невже вони свідомі діти їдеї?..

І ніщо не говорило мені, що я помиляюся...

— — — — — — — — — — — — —

Коли роскрив очі, то побачив залиту сяйвом рановішного сонця свою кімнату і кучу свіжих газет на столику, що стояв коло ліжка. Взяв знайомий патріотичний „Листок“ і став переглядати. Писалося щось про Найвищу Раду, про Льойд Джорджа, Чичерина й инших дурисвітів нашого часу. Зупинився над замікою: „нещасний маніяк“. В коротенькій замітці було стільки гіркого для душі й болючого для розуму.

— Адже-ж цей „маніяк“ не так давно був „найзнаменитшим“? — думав я про себе і сумно робилося на серцю і жаль мені було „нещасного“ і тих, що писали про нього.

Встав з ліжка і відчинив вікно. В мое лице війнула вранішня прохолода і густий аромат розквітлих квіток. Стояв і жадібно вдихав у себе цілюще повітря весни, як раптово — гомін... Знайомий, але якийсь відмінний від щоденного, схвильований гомін.

„Вставай, неславою укритий
Весь світ голодних бідарів“... — задзвенів молодий, дитячий майже, голос.

Я став, як укопаний — Ніколи ще не чув такого в них. Гадав, що крім хліба, ніщо вже не цікавить їх і, от, — маєш.

„І настане останній і рішаючий бій,
З інтернаціоналом повстане рід людський“...

Ввійшла господарка.

— Який сьогодня день? — спитався я її.

— Першого мая, — відповіла вона

Я кинув „Листка“ і вибіг на двір.

За огорожою дроти, а за дротами юрба невільних. Стоїть великим колом без шапок і зачаровано слухає „інтернаціонала“. Хто співає — не видно. Але ось він кінчив і голосне „Слава!“ залунало в дротяній загороді.

Прибіг старший надглядач.

— Хто позволив вам співати? — крикнув.

Всі віяк во затихли.

— Хто тут співає? — крикнув удруге.

— Я співаю! — почувся дитячий голос і з юрби виступив малий хлопчина. Став перед надглядачем і глянув йому просто в очі.

— Ти?! — здивовано видивився на нього надглядач. — А ти хіба не знаєш, що співати заборонено?!..

— Знаю, але сьогодня наш день і ми маємо право! — відповів хлопчина.

— Ах ти, рабе нікчемний! — скипів надглядач і кинувся на нього з кулаками.

Хлопчина, як вьюн, вислизнув з його рук, нагнувся до долу, схопив каміня і з усієї сили вдарив

ним надглядача просто в лоб. Надглядач кумедно вимахнув руками і повалився горілиць на землю.

— Я раб, але визволений! — почувся голос хлопчини у відповідь на трівожний гомін, що знявся в таборі..

— — — — — — — — — — — — —

...На другий день уже ніхто не гомонів: їх усіх забрали й погнали кудись на тяжкі роботи...

1922 р., 1—2/V.
Львів.

VI. „ШПИК".

Стояв переді мною в присмерку, як тінь замогильна.

— Ви не взнаєте мене? — питався.

— Наче бачив десь... — відповів я.

— Еге-ж... — мугикнув він, переступаючи з ноги на ногу.

— Сядайте! — показав йому на стілець.

Він сів і тихо зітхнув. Дивився на нього і відчував трівожний смуток у серці. Він якось напружено стискав під лівою рукою драного картузика, а правою рукою притримував розхристану на грудях „петлюрівську" шинелю, яка заміняла собою всю одіж. Стрижена голова була схилена так, що ледве було видно тупе і виснажене лице, а очі вперто дивилися в землю.

— Вибачте, — сказав я, — але щось не можу собі пригадати...

Не підводячи голови, всміхнувся:

— Цигарки купляв вам, як арештовані були...

— Цигарки?.. Як арештований?.. Коли-ж то?..

— Як була наша влада... Тоді вас за червоного приняли... — спробував він глянути на мене із під лоба.

— Ах, так! — озвався я. — Це, здається, було позаторішньої весни?...

— Еге-ж... — простягнув він. — Тоді, як розстріляли Розу...

— Яку Розу?

— Та оту, що в „Чека“ служила...

— Хто-ж її розстріляв?

— Та наші хлопці...

— Які хлопці?

— Та з дехвензиви...

Тепер я все згадав. Перед мною сидів не хто инший, як той самий шпик, що колись на протязі цілого тижня обтирав кутки того будинку, в якому я мешкав, аяки одної ночі при його „ласкавій“ участи я не опинився в темнім льоху блакитно-рожевої контрроззідки. „Шеф“ контрроззідки допитувався про якусь таємну друкарню і загрожував шомполами, але цей хлопака був цілком добрий. Нічого злого не зробив він мені на протязі всього часу моєї неволі. Він часто приходив у мій карцер і, як добрий знайомий, розважав мене, росповідаючи про все, що діялося в таємних закутках контрроззідки.. Говорив про те, скільки арештовано за минулу ніч, кого розстріляно, а кого тільки „шомполізовано“... Я слухав, дріжав, але вдавав зацікавленого і незмінно звертався до нього, з одним і тим-же:

— Може-б ви мені як небудь цигарок дістали, га?...

Він нехотячи згоджувався, брав гроші, приносив цигарки і навіть був настільки безкористним, що завжди віддавав решту грошей.

Одного разу я запропонував узяти її собі, але він тільки засміявся:

— Та в нас тих грошей!..

Махнув рукою і ще раз засміявся.

— Так богато, чи так мало? — спитався я його.

— Цеї ночі після одного трусу я й не знаю що робити з ними!..

— Хіба?

— А ви думали! — хитро моргнув він до мене.

Засунув руку в кешеню і показав повну жменю дорогоцінних перстенів.

— Бачите? — спитався.

На широкій і брудній долоні таємничою веселкою грали бриллянти, опали, аметисти й рубіни і я, дивлячись на них, на мить перестав чути й відчувати, а тому й не відповів нічого.

— Сьогодня одного перстеня продав і Розі квіток накупив.. — почувся його голос.

Я зацікавився Розою і він довго й охоче розповідав мені, що „це ще зовсім девчонка", але вона „була чекисткою і сама розстрілювала", а за це їй „мають всипати", але вона „дуже красавіца" і „хлопці носять їй квітки"... Він також не відстав від инших і не пошкодував для неї найліпшого перстеня... Пригадую, що він ще тоді сказав, що „шеф хоче її до себе взяти, але хлопці скорше її розстріляють, ніж живцем віддадуть..."

На другий день я опинився „на волі" і скоро забувся не тільки за свою пригоду, але й за її винуватця. І ось, наче з пущі спогадів, він став перед мною зі своїм драним картузиком і в розхристаній халамиді, як образ найбільшого гріху і нужди. Почуття жалю сдналося з якимсь иншим, яке відчувається тоді, коли ненароком розтопчеш жабу, важким і огидним почуттям. Дивлячись на нього, сотні думок збудив у мізкові, але ні на одній не міг зупинитися.

— Шпик? — виринала одна думка.

— Але-ж який він нещасний! — з'являлася друга.

І спитався просто:

— Чого хочете від мене?

Голова його схилилася ще нижче і я ледве-що розібрав його відповідь.

— Третій день не їв нічого...

— Третій день не їли?.. А де-ж ви були досі?...

— В таборі... За дротами...

— Що-ж ви тепер, на Вкраїну?...

— Ні...

— А куди-ж?

— Роботи шукаю...

— Ну, а по своїй спеціяльности чому не йдете?

— Я би пішов з великою радістю, як би так..

Гаряче, з якимсь мрійним захопленням сказав він і підвів голову. Глянув на мене і зупинився.

— Як би так що? — спитався я.

— Як би так штати не були заповнені, а то...

Чуття огиди лоскотливими мурашками задріботіло по шкірі, щось обурююче заповнило собою груди і я, майже несвідомо, зробив крок вперед, але... але глянув і зупинився... З його безвиразних очей котилися великі краплисті сльози...

1922 р., 20 січня.
Львів.

VII. ДВІ.

На такій світлосяйній вулиці, коло такого блискучого вікна маґазину, серед такої великої юрби — їх маленькі постаті були зовсім непомітні.

Стояли собі коло вікна, взявши одна одну „під ручку“ і виставивши назад себе худі й гострі ліктики, зацікавлено розглядали виставлені у вікні барвисті капелюшики й говорили:

— А мій негідник все тільки обіцяє, — каже одна.

— Ну, а мій так і не обіцяє навіть. — відзивається друга. — Він ще й у мене все забірає...

— Стала-б я любити такого. — призирливо хитнула головою перша.

Друга тільки зітхнула. Нахилилася ще ближче до вікна і потихки спиталася:

— Чи тобі до сподоби отой червоний, що вгорі?...

— Ні! — скрунула та головою.

— Чому?

— Тому, що він не практичний...

— Чому непрактичний?

— Бо аксаметовий... Нашій сестрі практичного, брезентового треба... Щоб можна було і в негоду виходити...

— Хіба брезентовий ліпше?...

— Звичайно. Ти подивись на старших... На Медовій усі так ходять.

Поруч них підстаркуватий панок розглядає також капелюшики. Лице його напружено зацікавлене, а очі

раз у раз позирають на бліді, густо напудровані, щедитячі майже личка дівчаток.

— А коли ти собі такого капелюшика купиш? — питає друга.

— Тоді, як пощастить знайти цікавого гостя, — відповідає перша.

— От до тебе так уже підходив якийсь молодий...

— Стала-б я з таким злидарем ліжко товкти!.. — досвідчено обурилася друга. — Ходім уже..

Підстаркуватий панок здрігається, напружено кашляє і раптом повертається до них.

— Прошу! Панунькам скучно може?...

— Еге ж!.. — каже перша.

— Трошки так... — сміється друга.

— Я хотів би, щоб панунькі не було скучно. — говорить панок до другої.

— А як з паном?.. — з усмішкою питається вона.

— До рана... в теплі... чоколяда... рум...

— Гаразд!..

Взяла його під руку і повернулась до подруги:

— А ти?..

Та якось тремтючо й тихо відповіла:

— Я... я ще подивлюсь на капелюшики...

1922 р., 21 січня.
Львів.

VIII. НЕВІДОМИЙ.

Світло і квітки. Багато квіток. Вони стоять в поставцях ва мармурових столиках, скрашають убогі й пишні бюсти женщин, хвилинами сиплються на маленьку каварняну естраду, де виступають відомі співаки й актери з добросовісним виконавням незамисловатого репертуару „літературно-артистичного“ вечора.

Я сидів коло самої естради і стежив за „поводженням“ кождого з участників вечора. „Поводження“ було добре, дарма, що зміст репертуару був убогий до смішного. Публіці подобалися самі виконавці

і цього було досить для того, щоб у маленькій залі „єдиної національної кавярні" було затишно, тепло й весело.

Мою увагу звернув на себе один із публики. Він стояв у куточку, всміхався і жадібно стежив за кожним рухом актера на естраді. Молодий поет, що сидів поруч мене, помітивши його, сказав:

— Якийсь чудний оріґінал...

— Чому ви так думаєте? — спитався я.

— Бачите, він усе чогось поривається до естради, — відповів поет.

В той час світло в залі зменшилося й konferensiée заявив, що „відомий артист Корченко виконає найновішу футуристичну сатиру на сучасних батьків міста". Не встиг він ще скінчити, як на естраді з'явився не хто инший, як той „чудний оріґінал". Піднявши вгору праву руку, наче благословляючи когось, сильним і диким тенором співав арію з „Травіяти".

Публіка слухала й ніяково переглядалася. Хтось десь сказав, що це божевільний, який звихнувся на співах. Хтось заплескав у долоні і його підтримала вся заля. Грім апльодисментів на мить заглушив його, але він з неймовірною натугою, червоніючи й обливаючись потом, співав далі, не єдиним рухом не відповідаючи на апльодисменти.

Роспорядчик вечора і konferensiée безпомічно шептали йому щось на вухо, але він наче не чув їх. Скінчив арію з „Травіяти" і зачав низку кафешантанних пісень і великопостних молитов, при чому все вище й вище підіймав свою благословляючу руку.

Заля движала апльодисментами, але він не чув їх. Він горів в екстазі якогось неймовірно-дивного захоплення і все ще співав і співав. Нарешті в його горлі щось надірвалося і на мить він опустив руку. В цей час роспорядчик вечора міцно стиснув її і поклав у неї жмуток папірових грошей.

— Дякую дуже! — сказав він до невідомого. — У вас чудовий голос!..

Невідомий змішався. Хотів було знову піднести руку в гору, але помітив у ній гроші й зупинився. Його звели з естради й посадили там, де він сидів перед тим. На естраду вийшов „відомий артист Кор-

ченко“ і став деклямувати „найновішу футуристичну сатиру“. Його слухали, але в той же час очі всіх з цікавістю були звернені в темний куток, де сидів невідомий. Він несвідомо рвав на дрібні шматочки так потрібні для нього папірові гроші, а його нужденне лице сяло лагідною усмішкою...

1922 р., 25 січня.
Львів.

IX. „ЕМІГРАНТ“.

— А-а-а-а!... Доброго здоровія, пане письменніку!.. Сколько лет!.. Сколько зім!..

Стояв проти мене на пішоході і енергійно вимахував руками. Здивовано оглядав його купецьке пальто, яке ледве-що сходилося на товстому животі, дивився на його самозадоволене й зімяте лице, на хитрі сірі очі й руду бороду і ніяк не міг пізнати.

— Та чево смотріте так?!..

Засміявся й показав два золоті зуби. Ці зуби заставили мене пригадати давно минулі дні, ті дні, коли скорий наступ змінився панічним відступом, а несподівано страшний погром скінчився неминучим Збручем, де я бачився з ним останній раз...

— Якими вітрами, пане полковнику? — спитався я.

— Я ведь давно уж здесь! — відповів він.

— Десь працю маєте яку, чи що?

— Своїо собственное дело!..

— Ось як!..

— Что-же ви думалі? — плеснув мене по плечу. — Вот пайдьом ко мне і узнаєте!..

Я став було відмовлятися, але він узяв мене під руку і потягнув за собою. Йдучи поруч мене, говорив щось про спекуляцію, про збут гривень на „чорній“ біржі і про якусь таємно-карточну гру.

— Промишляю помаленьку, — казав він мені, — сяк-так жітельствую. Старие вещі самая доходная статья...

— Які старі річі? — зацікавився я.

— Всяческіе... Всьо старие запаси... Продаю помаленьку...

— Так, видно, вам ще не дуже-то кепсько приходиться... — закинув я йому. — Тепер багато нашого брата так просто голодує...

Він глибоко зітхнув:

— Что-же, я еміґрант простой і обакновенний.. Я нікогда не прикривался нікакімі ідеями і нікогда не думал бить міністром...

— А, так, — озвався я, — це правда, наскільки пригадую...

Він знову зітхнув і, понизивши голос майже до шепоту, говорив далі: — Я, знаєте, не увлекался, а всьо старался, заботілся, пріобретал..

В моїй голові виринули думки:

— Цікаво, як-так справді, цей вайлуватий фельдфебель царської армії міг стати революційним полковником?

Він наче відгадав мене і сказав:

— Многіе даже удівляются, как ето я вивораčіваюсь?.. Но я вам скажу, что нада бить с умом і тогда всьо харашо будет... Вот, напримєр, все ви ґоворілі про Україну, а я напєрьод знал, что ето только так себе, только разґавори такіе..

Прийшли до якогось жидівського не то готелю, не то заїзду.

— Здесь я живу і работаю... — сказав він до мене.

Темним і довгим коридарем прийшли ми до маленької, закиданої пляшками з під „Starki“, кімнати.

— Садітєсь! А я сейчас уґощенія достану...

— Дякую! Не треба! — відповів я, сідаючи на якогось поламаного стільця коло засьміченого недокурками та засмальцьованими картами, маленького столика.

— Етой ночі около етого стола 20.000 маречек стукнул... — всьміхнулся він.

— Як так стукнули? — спитався я. — Виграли чи що?..

— Какое там виграл! — скривився він. — Проїґрался вдризґ... Слава боґу, всьо старие вещі виручают!.. Вот посмотріте!..

Метнувся до ліжка, витяг з-під нього валізу і став виймати якісь пакунки. Взяв одного і поклав на стіл.

— Самое найстоящее сукно... — всміхнувся гордо.

— Сукно?!

— Да!.. Самое найстоящее... Я ево спас...

— Спасли?!

— Да, спас!.. Помніте, коґда ми отступалі через Чорноярʼ?..

— Так, пригадую...

— Ну, так вот в последній день нашево пребиванія там, наші козаки сделалі погром... Разбілі жідовскіе маґазіни і сталі ґрабіть... Одін козак схватіл себе вот ету штуку сукна і стал удірать... Я заметіл ево, вихватіл револьвер, остановіл і отобрал от нево ето сукно...

— Чому-ж ви цього сукна не віддали власникові маґазину?.

Він так і скипів:

— Ну, так знаете! Какой-же толк спасать і отдавать?! Ви только подумайте, что етот казак бил-би его всьо равно где нібуть погубіл, а я ево спас і сохраніл у сібя до сіх пор...

— А що ви тепер думаете з ним робити?..

— Продам і буду іметь ґроші... Я ведь должен как нібуть жіть... Я ведь простой еміґрант, обикновенний человек і нікогда не думал бить міністром, как другіе, которие тепер голодают...

— Ваша правда! — сказав я йому і, вставши зі стільця, вклонився і мовчки вийшов з його кімнати.

Він вибіг слідом за мною і, розмахуючи штукою „врятованого“ сукна, кричав:

— Гнушаетесь, что?!.. Негодяї!.. Для чево же ви тогда видумалі ету Украйну?!..

1922 р., 7. лютого.
Львів.

ЗМІСТ:

	стор.
Манівцями	3
За ґратами	28
Революц. шляхом	44
„За всіх — один“.	53
Друг мертвих	65
„Воєнко“	76
Одно Різдво	110
„Замість казки“	120
Великого бажайте!	139
Білі конвалії	152
Начерки олівцем:	
I. Мазурська ніч ка	170
II. Блакитні сни	172
III. Білі коні	174
IV. „Детайль“	179
V. Визволений раб	181
VI. „Шпик“	183
VII. Дві	186
VIII. Невідомий	187
IX. Еміґрант	189

Slavia Library
58 Culloden Rd.
Stamford, Conn. U.S.A.

Обгортка роботи артиста-маляра П. Ковжуна.

„Новітня Бібліотека“

виходить неперіодичними випусками. Друкує твори української і світової літератури: романи, повісти, драми, новелі, критичні нариси й ин.

Видає: Видавництво „ШЛЯХИ“ у Львові.

Досі вийшли:

1.	Ґергарт Гавптман: Перед сходом сонця (вичерп.).	К.
2.	Ґю де Мопасан: Історія одної дівчини (вичерп.).	„
3.	Леонид Андреев: Чорні маски (драма) . . .	„ 1·60
4.	Михайло Яцків: Adagio consolante (вичерп.).	
5.	Станіслав Жеромський: „Табу“ і ин. опов. . .	„ 1·60
6.	Едґар Алян По: Елєонора і иньші опов. . .	„ 1·60
7.	Микола Орищин: Тяжка заповідь (вичерп.).	
8—9.	Петер Альтенберґ: Як я то бачу... . .	„ 2·—
10.	Володимир Бирчак: 1,000.000 (опов.) . . .	„ 1·60
11.	Анатоль Франс: Цезар Борджія і ин. опов. (вичер.).	
12.	Е. Т. А. Гофман: Дожа й дожареса (опов.) . .	„ 1·60
13—14.	Мих. Яцків: Смерть Бога (вичерп.).	
15—18.	Василь Пачовський: Ладі й Марені терновий огонь мій... (поезії)	„ 7·—
19.	Микола Голубець: Мойсей безумний (вичерп.).	
20.	Др. Степан Балей: З психології творчости Шевченка	„ 3·50
21.	Ґергарт Гавптман: Затоплений дзвін (вичерп.).	
22.	Мих. Яцків: Танець тіней (роман, I часть) .	„ 4·—
23.	Октав Мірбо: Лихі пастухи (драма) . .	„ 3·50
24.	Степан Чарнецький: В годині задуми (вичерп.).	
25.	Роман Секела: Смерть (вичерп.).	
26.	Др. Дмитро Донцов: Похід Карла XII на Україну	„ 1·20
27.	Мих. Яцків: Танець тіней (роман, II часть) .	„ 8·—
28.	Тарас Франко: Збіточний Амор (переспіви) .	„ 3·—
29.	М. Голубець: Українське мистецтво. (Вступ до історії)	„ 4·—
30.	Кнут Гамсун: Вікторія	„ 5·—
31.	Лесь Мартович: Народня ноша	„ 4·—
32.	Володимир Дорошенко: Життє і слово (статті)	„ 9.—

Замовляти

в „Новітній Бібліотеці“, Львів, ул. Костюшка 1 а. або в **Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка**, Львів, Ринок 10.

Того самого автора:

М. Левицький як кооператор і його хліборобські спілки. Львів, 1909. „Економічна бібліотека“, ч. 12.

З історії земства на Україні. І. Податкова політика і суспільно - економічна діяльність. Львів — Київ, 1910. Вид. Наук. Тов. ім. Шевченка.

Нові видання і розвідки по історії української літератури (1906 — 1910). Критично - бібліографічний огляд. Львів — Київ, 1911.

Систематичний показчик до „Київської Старини“ і „України“. Критична оцінка, поправки й доповнення. Львів — Київ, 1912.

Украинская Академія Наукъ Москва, 1912. Вид. ред. „Украинская Жизнь“.

Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (1873—1892 —1912 рр.). Київ — Львів, 1913. Вид. Наук. Тов. ім. Шевченка.

Обозрѣніе трудовъ по Славяновѣдѣнію. Выпускъ 3 й. Украиновѣдѣніе. Изданіе Академіи Наукъ. Петроградъ, 1914.

Півтораста літ української політичної думки. Відень. 1914. Вид. „Союза визволення України“.

Українство в Росії. Новійші часи. Відень, 1916. Вид. „Союза визволення України“.

У відповідь напасникам. (Дві статті з приводу різних „revelяцій“ про Союз визволення України). Відень, 1917. Вид. „Союза визволення України“.

Спис творів Івана Франка. З додатком статтей про нього і рецензій на його писання. Випуск І. „Матеріяли до української бібліографії“, т. IV. Львів, 1918. Вид. Наукового Тов. ім. Шевченка.

Октав Мірбо. Лихі пастухи. Драма на 5 дій. Переклав із французького Вол. Дорошенко. Львів, 1916. „Новітня Бібліотека“, ч. 23.

Вол. Короленко. Без язика. Повість. Переклад під редакцією і з передмовою Вол. Дорошенка. Львів, 1918, „Всесвітня Бібліотека“, ч. 14.